

СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Навчально–науковий інститут (факультет) юридичний
(повне найменування інституту, факультету)

Катедра політологічних та культурологічних студій
(повна назва катедри)

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА
до кваліфікаційної випускної роботи

освітній ступінь бакалавр
(бакалавр, магістр)

спеціальність 033 Філософія
(шифр і назва спеціальності)

спеціалізація _____
(назва спеціалізації)

на тему: «Ідея державності як філософська проблема»

Виконав: здобувач вищої освіти
гр. ФФ–20д

_____
(підпис)

М.С. Григор'єв
(ініціали і прізвище)

Керівниця

_____
(підпис)

Н.В. Шелкова
(ініціали і прізвище)

Завідувачка катедри

_____
(підпис)

Л.І. Павлова
(ініціали і прізвище)

Київ – 2024

СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Навчально–науковий інститут (факультет)

юридичний

(повне найменування інституту, факультету)

Катедра політологічних та культурологічних студій

(повна назва кафедри)

Освітній ступінь

бакалавр

(бакалавр, магістр)

спеціальність

033 Філософія

(шифр і назва спеціальності)

спеціалізація

(назва спеціалізації)

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувачка катедри

«15» квітня 2024 року

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ ВИПУСКНУ РОБОТУ ЗДОБУВАЧУ ВИЩОЇ ОСВИТИ

Григор'єву Михайлу Сергійовичу

(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема роботи «Ідея державності як філософська проблема»

Керівниця роботи Шелковая Наталія Валеріївна, кандидатка філософських наук, доцентка

(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджений наказом університету від «15» квітня 2024 р. № 157/15.06–С

2. Строк подання студентом роботи 12.06.2024

3. Вихідні дані до роботи обсяг роботи – 60–65 сторінок основного тексту (1,5 інтервал, 14 шрифт з дотриманням відповідного формату), список використаних джерел оформлюється згідно з бібліографічними нормами, додатки (за необхідністю).

4. Зміст розрахунково–пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): проаналізувати сучасний стан проблеми; здійснити огляд наукових джерел за темою дослідження; викласти основні теоретичні та практичні положення, що розкривають тему роботи; зробити висновки.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслеників): таблиці, рисунки, схеми

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Розділ 1	Шелковая Н.В., канд. філос. н., доц.	 05.05.2024	 15.05.2024
Розділ 2	Шелковая Н.В., канд. філос. н., доц.	 16.05.2024	 26.05.2024
Розділ 3	Шелковая Н.В., канд. філос. н., доц.	 27.05.2024	 04.06.2024

7. Дата видачі завдання 08.04.2024

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів виконання кваліфікаційної випускної роботи	Строк виконання етапів	Примітка
1	Збір інформації, робота над бібліографією	Квітень 2024 р.	
2	Актуалізація теми, постановки мети і завдань дослідження, складання робочого плану	Квітень–травень 2024 р.	
3	Робота над розділом 1	Травень 2024 р.	
4	Робота над розділом 2	Травень 2024 р.	
5	Робота над розділом 3	Травень 2024 р.	
6	Робота над висновками	Червень 2023 р.	
7	Оформлення кваліфікаційної роботи бакалавра	Червень 2024 р.	
8	Підготовка доповіді до захисту	Червень 2024р.	
9	Захист роботи	Червень 2024р.	

Здобувач вищої освіти

_____
(підпис)

М.С. Григор'єв
(ініціали і прізвище)

Керівниця роботи

_____
(підпис)

Н.В. Шелковая
(ініціали і прізвище)

РЕФЕРАТ

Випускна кваліфікаційна робота бакалавра: 76 с., 48 джерел.

В роботі здійснено комплексне філософське дослідження ідеї державності як політичної інституції. Виявлено сутність поняття «держава» як філософської категорії. Досліджено еволюційні перетворення ідей «держави» та «державності» з античних часів до сучасності, Розглянуто та проаналізовано процес генезису та інституціоналізації ідеї державності в контексті філософії. Визначено сутність та ознаки сучасної держави як нової соціальної конструкції. Окреслено проблеми ідентифікації держави в контексті трансформації її основних ознак в умовах сучасного світового ладу.

ДЕРЖАВА, ДЕРЖАВНІСТЬ, ІДЕАЛЬНА ФОРМА ПРАВЛІННЯ,
ІДЕНТИФІКАЦІЯ, ПОЛІТИЧНА ВЛАДА ПРАВО, СПРАВЕДЛИВІСТЬ,
СУСПІЛЬНИЙ ДОГОВОР, МІЖНАРОДНЕ ВИЗНАННЯ.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Розділ 1. ВИНИКНЕННЯ КОНЦЕПТУ ДЕРЖАВИ ЯК ПОЛІТИЧНОЇ ІНСТИТУЦІЇ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ІДЕЇ ДЕРЖАВИ В АНТИЧНОСТІ ТА СЕРЕДНЬОВІЧЧІ	7
1.1. Концепція «Ідеальної держави» Платона	7
1.2. Поняття державності за Аристотелем.....	12
1.3. Теократична сутність державності у світогляді Аврелія Августина (Блаженного)	17
1.4. Критика теологічного підходу до розуміння концепту держави у політичних трактатах Вільяма Оккама	21
Розділ 2. ЕВОЛЮЦІЯ ПІДХОДУ ДО РОЗУМІННЯ ДЕРЖАВИ В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРИ НОВОГО ЧАСУ: ВІД УТОПІЗМУ ДО КЛАСОВОГО ПІДХОДУ	26
62.2. Уявлення про ідеальну державу: утопічний соціалізм в творчих доробках Томаса Мора («Утопія») та Томаззо Кампанелли («Місто сонця»)	34
2.3. Сутність держави крізь призму марксистської теорії. Концепт відмирання держави як соціального інституту.....	40
Розділ 3. СУЧАСНА ДЕРЖАВА: ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ТА ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ	46
3.1. Поняття, сутність та ознаки сучасної держави	46
3.2. Еволюційна зміна моделі держави: наддержавні утворення як втрата державою монополії на управління державою.....	51
3.3. Проблема ідентифікації держави в контексті трансформації основних її ознак в умовах сучасного світового ладу	58
ВИСНОВКИ	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	70

ВСТУП

Актуальність теми дослідження Виникнення цивілізації і виникнення держави синхронний процес, який породжує роздуми над питаннями: «Чому і як виникла держава? Чи вона потрібна суспільству і якщо так, то навіщо? Який тип держави найкращий? Чи існує ідеал держави і якщо так, то чи можна його досягнути? Які головні параметри держави і критерії, щодо щасливого життя громадян держави? Якщо це всезагальне благо і справедливість, то чи можливо їхнє досягнення у суспільстві з дуже різними на індивідуальному, соціальному, та майновому якостями?». Над відповідями на ці, дуже важливі для всіх громадян держави, питання думали і створювали теорії та концепції мудреці і філософи з давнини до сьогодення, а вже у наші часи, ці роздуми хвилюють політологів та соціологів. Особливо загострився інтерес до цих питань у XXI століття, коли через процес глобалізації руйнуються майже усі уявлення про державу та ідею державності. Тому дослідження ідеї державності як філософської проблеми є дуже актуальним.

Об'єктом дослідження є держава.

Предметом дослідження є ідея державності як філософська проблема.

Мета дослідження полягає у виведенні параметрів держави та критеріїв найкращого варіанту державності як в історії цивілізації, так і у сучасному світі.

Досягнення зазначеної мети передбачає вирішення наступних **дослідних завдань**:

- розкрити сутність поняття «держава» як філософської категорії;
- провести комплексне філософське дослідження ідей державності як політичної інституції;
- розкритті ціннісно-орієнтаційного спрямування ідей державності від доби Античності до сучасності;

- дослідити генезу та процес інституціоналізації ідеї державності в контексті філософії;
- проаналізувати сутність концепції «Ідеальної держави» Платона;
- надати характеристику поняттю державності за Аристотилем;
- охарактеризувати теократичну сутність державності у світогляді Аврелія Августина (Блаженного);
- дослідити критику теологічного підходу до розуміння концепту держави у політичних трактатах Вільяма Оккама;
- надати змістовну характеристику змін підходу до розуміння терміну «державна» на основі праць Нікколо Макіавеллі, Томаса Гоббса, Жана Бодена та Джона Локка;
- дослідити уявлення про ідеальну державу з точки зору утопічного соціалізму в творчих доробках Томаса Мора («Утопія» та Томазо Кампанелли («Місто сонця»);
- з'ясувати підходи до розуміння сутності держави крізь призму марксистської теорії через концепт відмирання держави як соціального інституту;
- дослідження генези та інституціоналізації держави в контексті філософії;
- надати характеристику поняттю, сутності та ознакам сучасної держави;
- дослідити еволюційну зміну моделі держави через посилення значущості наддержавних утворень та втрати державою монополії на управління суспільством;
- окреслити проблеми ідентифікації держави в контексті трансформації її основних ознак в умовах сучасного світового ладу.

Методи дослідження: основним філософським методом дослідження є діалектичний метод наукового пізнання. Широко використовувалися цивілізаційний, історичний, соціологічний, системний методи, метод

формально-юридичної логіки, проблемно-хронологічний методи, метод узагальнення, метод періодизації та порівняльно-правовий метод.

У ході написання бакалаврської роботи також були використанні логічні методи індукції, дедукції, аналізу, синтезу та абстрагування.

Теоретико-практичне значення отриманих результатів дослідження полягає в поглибленні розуміння та вивченні проблематики поняття держави та державності з точки зору філософії, виявлення особливостей еволюції поняття держави від епохи Античності до наших днів, що доповнює та розширює уявлення про сучасну державу, її роль, місце та значення. Результати та висновки даної роботи можуть бути використанні як у науково-дослідницькій практиці так і у викладацькій діяльності.

В роботі використано праці видатних вітчизняних та зарубіжних вчених: О.О. Джураєвої, С.К. Бостан, В.П. Андрущенко, Н.А. Жук, О.Г Козинець, Д. Лангевіше, М.П. Рабиновича, Н.В. Рафаловича, О.Ф. Скакуна, Ю. Хабермаса, Ю.М. Обротова та інші.

Структура роботи: робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (46 найменувань).

Розділ 1. ВИНИКНЕННЯ КОНЦЕПТУ ДЕРЖАВИ ЯК ПОЛІТИЧНОЇ ІНСТИТУЦІЇ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ІДЕЇ ДЕРЖАВИ В АНТИЧНОСТІ ТА СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

1.1. Концепція «ідеальної держави» Платона

Філософська концепція держави Платона починається з його роздумів про найбільш ідеально можливу форму співжиття людей, яка уможливить реалізацію найважливішого принципу, за яким має відбуватися їх співжиття – принципу справедливості. Своє бачення «ідеальної держави» Платон відобразив у праці-діалозі «Держава».

«Ідеальна держава» Платона – це поліс, який в свою чергу перебуває під «правлінням найкращих». В свою чергу «правління найкращих» передбачає функціонування полісу за *принципами: справедливості, мудрості, мужності та розважливості*. Також «ідеальна держава» Платона передбачає три головні суспільні прошарки: правителі, воїни та робітники.

Всі три прошарки повинні керуватися зазначеними принципами, бути сумлінними до виконання покладених на них обов'язків, поєднуючи в собі мудрість (правителі), мужність (воїни) та послух (робітники). Платон вважав, що це уможливить досягнення державою справедливості та рівності. При цьому, Платон розумів, що всі державні устрої недосконалі та не можуть до кінця викоренити нерівність в суспільстві [38, с. 35, 38].

Все ж такий гармонійний стан суспільства Платону не здавався доступним для реалізації і тому у своїй праці він пропонує створення держави на основі тоталітарного контролю, де вся влада зосереджується в руках правителів, які і будуть забезпечувати той омріяний «ідеальний» порядок в суспільстві, в тому числі за допомогою методів насильства. Звісно, Платон акцентував увагу на тому, що правителі обов'язково повинні бути мудрими, а отже справедливими та розсудливими.

Аби правителі, та й всі інші суспільні стани, ставили суспільний добробут вище за все, Платон приходив до висновку, що необхідно знищити родинно-шлюбні відносини, а діти та жінки повинні бути спільним благом.

Фактично знищуючи інститут шлюбу, Платон дав змогу жінкам активніше включатись в суспільне життя держави, що призвело б до урівнення чоловічої та жіночої природи, це було доволі прогресивно на той час, особливо, зважаючи на те, що положення жінки обмежувалось до «берегині дому». Фактично, ідея Платона, допускала участь жінок у суспільному житті, як от участь їх у війнах, доступ до посади правителя.

Звісно, лад в державі Платона має ґрунтуватись на розподілі праці, поділі населення на соціальні групи, справедливої та мудрої влади, відносинах власності. Щоб держава була дійсно ідеальною, за Платоном, кожен має робити для неї ту справу, яка в нього виходить найкраще, адже це принесе суспільству найбільше користі. З правителя, на думку Платона, не може вийти добрий воїн, з воїна – правитель, а з робітника не може вийти гарний воїн. Філософів Платон відносив до прошарку правителів.

В основу цієї концепції Платон поклав те, що окрім очевидних здібностей людини, є ще її душа, яка не менш важлива для віднайдення свого місця в суспільній ієрархії. Ідея «сродної праці» була близька і Платону, проте, він не виключав зміни особою цієї праці, за умови, що вона виконуватиметься якнайкраще.

Правителі і воїни очевидно займають привілейоване місце навіть в державі Платона, оскільки, забезпечують саму можливість її існування. При цьому, Платон вважає, що війна в «ідеальній державі» не можлива, але і не виключена, завбачливо розуміючи, що навіть у «ідеальній державі» є сусіди, а наявність сусідів – це майже завжди війна. Власне, Платон допускає можливість війни, яка ініційована «ідеальною державою», оскільки розширення території можливе і є навіть корисним, за умови, якщо устрій «ідеальної держави» не перебуває під загрозою. Платон стверджує, що

законодавці ідеальної держави не повинні зосереджуватися на розробці законів, по'язаних з веденням війн. Натомість, їхня увага має бути спрямована на створення законів, які сприяють миру.

Робітники ж є безумовно ланкою, яка уможливорює це існування вже функціонально, тобто, забезпечує її населення всім необхідним для існування. Платон пропонує основні господарські турботи перекласти на плечі чужоземців (не елінів) і рабів. До рабів належать і чужинці під час війни, але оскільки війни не буде, то і рабів також. При цьому стан рабів у Платона не виключався як такий і в його «ідеальній державі» все ж був.

Хоча і власність Платоном не табуувалась яка така, правителі та воїни, повинні бути її позбавленні, адже тільки так, вони дбатимуть про благо загальне, а не про власні інтереси, такий стан речей унеможливить користолюбство. При цьому, власність була наявна, але не була прив'язана, до конкретної людини, вона була колективною власністю всього конкретного стану.

Платон обстоює ідею, що будь-яка держава всередині себе має «державу бідних» і «державу багатих», які між собою очікувано перебувають у конфронтації і це відображається на загальному блазі суспільства.

Саме зосередження в окремому стані колективних благ, могло б, на думку Платона, убезпечити державу від конфронтації бідних та багатих та дало б можливість знищити рабовласницьку демократію як нижчу форму демократії. Аналізуючи рабовласницьку демократію, Платон виявив потенційну небезпеку її переродження у тоталітаризм. За його теорією, влада натовпу, яка спочатку ґрунтується на демократичних принципах, з часом може вичерпати свій потенціал і призвести до вимоги жорсткого правління, "сильної руки", що в свою чергу може призвести до встановлення диктатури.

«Ідеальна держава» Платона усвідомлює важливість людського ресурсу у її будівництві та розвитку і тому забирає дітей від батьків на виховання. Таким порядком виховання забезпечується нівелювання родинних зв'язків між

дітьми та батьками, а отже, будь-яких інших сімейно-родинних відносин, всі один одному родичі і ніхто конкретно нікому. Також такий підхід до родинно-сімейних відносин забезпечує виховання належних громадян, з правильним підходом та вихованням правильних цінностей, з цензурою держави відповідно. Більш того, діти змалечку повинні бути залученні до занять того роду стану, до яких вони належать, щоб мати змогу одразу відточувати навички та мати уявлення про загальне благо та свою роль у його створенні.

Тобто, «ідеальна держава» Платона – це аристократія. Платон не довіряє режимам демократії, тимократії, олігархії та тиранії. При цьому, його ідеал держави є антидемократичним. Частково це пояснюється тим, що за часи Платона Греція перебувала не в найкращому її стані, особливо враховуючи Пелопонеську війну. Неспроможність, розбещених насолодами та демогогіям Афін, протистояти дисциплінованій та мужній Спарті, призвели до симпатизування елінів Спарті, що несло шкоду Афінам та не сприяло суспільному розквіту та єдності держави. Крім того, страта демократією Сократа, який був вчителем Платона, також не сприяла симпатіям Платона саме такому державному ладу.

Відсутність єдності між елінами турбує Платона, міжусобиці, на його думку, є не припустимими, а війни треба проводити лише з варварами, тим більше в уявленнях Платона, еліни не могли ставати рабами, навіть у інших елінів.

Загалом утопічна концепція платонівської «ідеальної держави» це спроба взагалі філософсько осягнути можливість ідеалу в державі. Але що таке ідеал взагалі? Ідеал для кого? Справедливість є основною концепцією існування держави та суспільства. За Платоном, справедливим є лише те суспільство, у якому кожний якнайкраще може використати (реалізувати) свої природні здібності. Справедливість у суспільстві залежить від кожної конкретної людини і якщо забезпечити справедливі вчинки кожної окремої людини, то утвердиться загальний справедливий стан суспільства.

Філософ пов'язує ідеальний поліс з верховенством закону. Усі мешканці полісу, незалежно від статусу, який займають, повинні однаково підкорятися закону. Ідеальна держава – місце, де громадяни непорушно дотримуються закону. Але чи можливо забезпечити дотримання закону на рівних засадах в житті? Закон постійно порушується як громадянами, так і управлінцями. Зокрема, закони спочатку затверджуються, потім оголошуються недійсними чи видозмінюються через те, що законодавці самі змінюють свій світогляд.

Таким чином, можна зробити висновок, що концепція «ідеальної держави» Платона хоча і містить нові думки щодо покращення державного устрою, все ж не дає відповіді на питання, яке ставить власне сам Платон: яким чином державу зробити справедливою з рівними для всіх можливостями. Поділ суспільства на три класи не сприяє утвердженню рівності, в результаті всі рівні, але хтось рівніше. Привілейованість становища правителів і воїнів відносно класу робітників виступає в дисонанс з проголошеним курсом на справедливість та рівність. Ігнорування інтересів більшості та застосування цензури, робить «ідеальну державу» Платона тоталітарною. Ідея «соціального ліфту» є також не до кінця зрозумілою та як вона могла б бути реалізованою у тогочасному суспільстві на практиці не зрозуміло.

Загалом, концепція «ідеальної держави» була швидше орієнтиром розвитку із запитом на мудрість верхівки, добротність виконавців, мужність воїнів, добробуту кожного, а отже і всього суспільства, ніж реально можливою концепцією, яку можна було б реалізувати на практиці. Все ж не можливо ігнорувати ті важливі речі, що були окреслені Платоном, які сильно випередили час та навіть на сьогодні входять до уявлень ідеального устрою сучасної держави.

Незважаючи на утопічний характер проекту ідеальної держави Платона, з його вигаданими та штучними елементами, роботи цього мислителя мають незаперечну історичну та теоретичну цінність. Саме на його вченнях ґрунтувалися численні трактати та теорії, що з'явилися згодом.

Платон відіграв важливу роль у становленні та розвитку політико-правових теорій, а також у теоретичному дослідженні питань держави та права. Його праці мали значний вплив на наступних філософів, що забезпечило йому видатне місце в історії політичної та правової думки.

«Ідеальна» держава Платона мала досить зрозумілу мету – забезпечення перемоги над іншими народами та функціонування економіки для малої кількості людей. З економічної точки зору, держава Платона є комуністичною та підкреслено антидемократичною. Платон, один з перших мислителів в історії політичної та правової думки, у своїх трактатах глибоко досліджував питання легітимного панування. Він започаткував ґрунтовний дискурс про владу та різноманіття її форм, що робить його безсумнівним основоположником теорії легітимності.

1.2. Поняття державності за Аристотелем

Проблема облаштування ідеальної держави цікавила ще одну визначну постать Еллади – Аристотеля, працями якого закінчується величний період класичної філософії. Погляди Аристотеля на державу дещо інші, ніж у Платона та визначаються з точки зору чотирьох законів буття: матерії (субстанції), форми (ідеї, ейдос), першопричини (нерухомий рушій), мети (все те, що лежить в кінці шляху та чим обумовлений рух) [11, с. 13].

Взагалі, Аристотель виступає критиком Платонівського проекту «ідеальної» держави, вважає проект Платона неможливим для практичного застосування. Він не розділяє наміри Платона скасувати інститут сім'ї, ідея спільності жінок та дітей не відгукується у Аристотеля, як не приймає Аристотель поглядів Платона на власність. Загалом Аристотель вважає, що Платон йде проти природи речей і такі дії не можуть бути реалізовані, через їх атиповість та суперечність звичаям та традиціям. *Зруйнувати устої можна, але чи можна на них побудувати щось?*

Свій концепт «ідеальної держави» Аристотель викладає у трактаті «Політика», де основну роль відводить *всезагальному благу*.

Його ідеальна держава, як і в Платона, є *справедливою*, і саме за допомогою забезпечення дотримання справедливості у державі, суспільство може досягти свого найкращого існування. Різниця поглядів Платона й Аристотеля полягає у різному ставленні до визначення всеосяжного розуміння ідеалу.

За Платоном ідеал – наслідок зовнішнього втручання, а у Аристотеля ідеал є безпосередньо якраз у речах і задля того, щоб знайти та дослідити треба співставляти і порівнювати поняття та речі. Устрій суспільної складової держави не виключення із цієї засади, яка широко застосовувалося філософом у процесі наукового пошуку. Через те мислитель відводив вагоме значення дослідженню цієї проблеми, сформувавши особисті погляди на прикладах критики поглядів свого вчителя – Платона та інших попередників.

Світоглядні орієнтири мислителя, у тому числі в державно-правовій та соціальній сферах, ґрунтувалися на критичному аналізі подібних гіпотетичних ідей Платона. Тому його погляди можна вважати логічним продовженням еволюції філософсько-правових, соціальних та державницьких ідей, започаткованих Платоном, але вдосконалених та чітко обґрунтованих Аристотелем.

Держава в розумінні Аристотеля це не інституції, ресурси, влада чи блага, його держава – це насамперед люди. Найкращою формою існування держави Аристотель вважає не аристократію, а *політію* – держава «середніх» людей. «Середні» люди – це фактично люди середнього достатку, які не бідні, але і в міру багаті. Влада «середніх» людей мала спрацьовувати як буферна зона, бідне населення не вступає в конфлікти з багатими, оскільки, не вони є правлячою елітою, багаті ж не узурпують владу будучи привілейованими, знаходяться поза грою.

Тобто, ідеальна політія (конституційне правління) являє собою владу більшості, що править в інтересах загального блага, обирається голосуванням,

торговці і ремісники позбавленні політичних прав, присутній майновий ценз на правлячі посади (середній клас), але якщо буде воля народу то і багатій може стати правлячим класом, якщо його оберуть як відповідного [13, с. 39].

Вважаючи, що політія є найсправедливішою формою правління, Аристотель виходить з рівноправ'я, яке нібито вона має гарантувати суспільству. Урядовці в політії займають посаду лише на певний час, і всі почергово представлені у владі, відтак, зловживання владою бути не повинно.

Оскільки, найважливіше в державі – це люди, ціллю її існування є виховання цих людей, щоб гострий розум аристократа поєднувався з іншими науками. Виняткова роль держави та проголошення її найвищою спільністю, означає, що держава всі свої дії спрямовує на загальне благо.

У державі Аристотель чітко обґрунтовує необхідність існування закону та права та перший говорить про теорію трьох гілок влади, закладаючи основи конституційно-правової держави. Це великий науковий здобуток Аристотеля.

Аристотель робить висновок, що територія у держави має бути достатньо великою, щоб забезпечити свої потреби та захистити у разі нападу, але не надто великою, оскільки, ефективно та вдало керувати великою територією не можливо, справедливий режим там не можливий.

Власність для Аристотеля є недоторканою та пов'язана з класом, до якого особа належить, а отже є природною. Філософ виділяє дві форми власності: приватна та суспільна, при цьому суспільна власність, на його думку, стоїть на заваді розвитку держави.

На відміну від Платона, Аристотель не був проти війни як явища, цілком допускав її можливість та вважає справедливою проти тих, хто не хоче коритися. Тобто, за Аристотелем переможців не судять. Ця суперечлива позиція очевидно була безпосереднім продуктом війн, які на той час тривали на території Греції, однак це робить її більш суперечливою та не спроможною.

Рабство, на думку Аристотеля, є теж чимось природним та необхідним. Є когорта людей, які в силу народження є безправними та власністю. Змінювати

це не можна, та й не доцільно. При цьому, на думку Аристотеля, раби мають самі бажати, щоб ними розпоряджався хтось більш досконаліший, розумніший, достойніший.

Чіткий розподіл проходить між громадянами та рабами і чужинцями. Перші наділені політичними правами, інші ж позбавлені будь-яких прав та не приймають участь у житті та творенні держави. Громадян, як і рабів визначало всього лиш походження, проте, громадянином могла стати особа, яка займала активну суспільну позицію та керувалась принципами свободи, статків та чесності, що свідчило про те, що людина володіє знаннями, силою волі, розумом, мудрістю.

Політичне управління в політії – це закон, а не людина. Лише закон може забезпечити справедливість та унеможливити зловживання владою і користолюбство.

Сім'я, родина, за Аристотелем, є основою держави, адже, саме з родини, її принципів та правил і утворена держава. Кілька родин – це вже поселення, кілька поселень та здатність їх до автономії, вже держава. Основна ціль розвитку держави – це досягнення повної самодостатності а відтак, всезагального блага.

Очевидно, що і «теократична» держава Платона, і «природна» держава Аристотеля є результатом осмислення полісного ладу, заснованого на приматі суспільства та повної нівеляції особистості.

Загалом, філософію античності тривалий час не хвилювала людина зовсім, їх більше турбував Всесвіт, все змінилось лише за Сократа, який вперше змістив фокус бачення на людині: самопізнанні, етичній проблематиці, місці людини у цьому суспільстві та Всесвіті.

Аристотель, досліджуючи структуру держави, стверджував, що вона складається з різних елементів. Проте, прагнення до абсолютної єдності цих елементів, на його думку, призведе до деградації та загибелі держави. За Аристотелем це пояснюється тим, що якщо держава прагне до абсолютної

єдності, вона втрачає свою динамічність та різноманіття, внаслідок чого така держава стає неефективною та нежиттєздатною [26, с. 31].

Абсолютна єдність соціоструктурних елементів держави, на думку Аристотеля, є вкрай шкідливою для неї. У цьому аспекті Аристотель полемізував зі своїм вчителем Платоном, який у своїй праці «Держава» відстоював діаметрально протилежну думку, пропагуючи єдність індивідів як складових держави, включно з введенням інституту спільності жінок і дітей. На думку Аристотеля, це призвело б до повного краху державного організму. Платон бачив у єдності держави досягнення найвищого блага, тоді як Аристотель наголошував, що така єдність неминуче призведе до загибелі держави, хоча благо, властиве будь-якій речі, за своєю природою, служить для її збереження.

Вчення філософа тісно поєднувало правові та етичні питання. Він вважав, що добробут держави та правовий порядок ґрунтуються на моральних якостях її громадян. Цей підхід спростовує ідею Платона про створення суспільства, об'єднаного не на основі родинних зв'язків, а на основі суспільної корисності. Аристотель, розвиваючи власні погляди, дійшов висновку, що спільність дружин і дітей, яку пропагував його вчитель, призведе до ворожнечі та розколу між людьми, що, в свою чергу, зруйнує основи самоорганізації суспільства та держави.

Аристотель вважав, що найвищим благом для держави є досягнення суспільної злагоди, заснованої на дружніх відносинах між її членами. Це, на його думку, є проявом єдності населення полісу. Філософ шукав основи для досягнення цього блага в найпростіших якостях людської душі, таких як сімейні та дружні зв'язки, які формувалися та вдосконалювалися в людському суспільстві протягом його еволюції. Саме ці цінності, вироблені століттями та перевірені багатьма поколіннями, на його думку, є тією платформою, на якій ґрунтується загальносуспільна згода, а відтак і соціальна єдність та державна сила.

1.3. Теократична сутність державності у світогляді Аврелія Августина (Блаженного)

Аврелій Августин Іпонійський, канонізований церквою святий наречений Августином Блаженным свої погляди на державу викладав однозначно та під сильним християнським впливом, власне ним і створено онтологічне вчення про Бога як абстрактне буття. Вчення Августина є сумішшю античної та християнської доктрини.

Закони та устрій його ідеальної держави мав ґрунтуватися на християнських заповідях та постулатах, дотримання християнських заповідей, які б гарантували справедливий та гармонійний суспільний лад.

Будучи ревним християнином Августин Блаженний стверджує, що всю історію існування людства, можна коротко охарактеризувати як існування двох держав: «Граду Божого» і «Граду земного». «Град Божий» слугує уособленням раю на землі, любові до Бога та презирства до себе, земним образом якого виступає церква [9, с. 12].

Раннє християнство тривалий час намагалось вибудувати структуру існування Церкви та Держави. З одного боку є Бог, з іншого Держава. Дві різні за своєю природою влади, з різними елементами примусу та насилля, різним ступенем пригнічення волі людини та наслідками не підкорення.

Церква поступово, проте впевнено, перетворюється на ще одну державу, фактично державу в державі. Такий стан речей змушує задуматись мислителів, яким чином цим двом владам будувати стосунки, внаслідок чого сформувались дві крайні позиції з цього питання.

Перша була озвучена Кіпріянном Карфагенським і полягала в тому, що віра та церква Христова є оплотом держави і поза ними не має порятунку. Невіруюча людина є ворогом як Церкви, так і Держави.

Держава фактично ототожнюється з Церквою в аспекті домінування та сили, яка займає весь політичний простір і є носієм чистої влади і

непогрішності. Проте, Церква, вимагаючи до себе більшої лояльності, ніж до держави, проголошує: «Проти Церкви всі ті, хто не за неї», тоді як «За державу всі ті, хто не проти державності». Мета існування Держави та Церкви різні і цей дуалізм є сталим.

Інша позиція обґрунтовувалась Євсевієм Кесарійським і полягала в тому, що Церква і Держава не подільні, жодної дуальності їх існування бути не може та необхідно об'єднати їх зусилля у цьому. Дана концепція відчувала на собі сильний вплив християнський догматів, а також очікування кінця світу, Страшного Суду тощо.

Августин Аврелій, у свою чергу, намагається балансувати між ціми підходами. Він прагне не ототожнювати Державу і Церкву та намагається дати відповідь на питання: «Чи можливо взагалі співіснування Церкви та Держави, і якщо можливо то яким чином?» При цьому Держава розглядається Августином як гріховне і короточасне явище. «Град земний» – держава людська, утворена насильницьким шляхом, існує завдяки примусу та сили, які і об'єднують певну кількість людей, які певним чином пов'язані між собою. «Град земний» – гріховне утворення, позбавлене моральної сили, головною метою існування якого є власне упокорення людей, які до нього належать та забезпечення якогось їх існування.

В основі «Граду земного» гріховність закладена з самого початку, оскільки, ґрунтується він на пануванні людини над людиною. Людина кориться лише Богу і ніколи іншій Людині, а на Людині до того всього лежить первородний гріх. Рабовласницькі стосунки лежать в основі гріховності самої людини, Бог не задумував такого порядку людства.

В Августина Блаженного справедливість граду є основою його існування. Верховна влада має бути моральною та релігійною, а отже, за замовчанням, справедливою. Несправедливий правитель (як і несправедливий народ) є тираном, несправедлива аристократія іменується Августином клікою. Несправедлива держава – мертва держава, існування держави забезпечить

лише справедливість, повага до християнських заповідей (глибока релігійність). Якщо правителі держави ревні християни, що забезпечують справедливість, то вони можуть розраховувати на покірність та послух народу, вони мають авторитет, а отже, стають гідними для прояву покірності такій владі [14, с. 903].

Загалом Августин не допускає анархії, він усвідомлює, що держава не може існувати без апарату примусу та насилля, навіть найкращий суспільний лад можливий лише з їх залученням і в цьому не має нічого поганого, поганим примус стає коли він несправедливий.

Ревний християнин Августин допускає справедливу війну в його ідеальному граді. Звісно він не був першим, хто допустив таке явище, в тій чи іншій мірі всі філософи стояли на виправданні війни і Платон, і Аристотель, і Цицерон, але ні в кого до нього це не вступало в протиріччя з іншими доктринами на такому базовому рівні, а саме із заповіддю «Не убий!». При цьому, за Августином, війна по-справжньому справедлива, якщо ґрунтується за законному наказі, законної та справедливої влади, однак, в основі війни не може стояти любов до насильства, помста, жорстокість, оскільки, тоді війна перестає бути справедливою. До того ж збройна боротьба з єретиками та насильство проти них були дуже богоугодними справами.

Як християнський теолог Августин стояв на тому, що хоч держава і несправедливе утворення, яке неугодне Богу з точки зору як її організації так і діяльності, але треба з християнським смиренням та самопізнанням чекати кращих часів та пам'ятати, що Бог про все подбає, в гіршому разі, Бог нагородить послушника раєм, в кращому, все зміниться на краще і засяє «Град Божий» на землі. Головне ж для людини все ж триматися Церкви та християнства, це убезпечить від несправедливості та жорстокості.

Однак ототожнювати августинівський «Град Божий» з Церквою, а «Град земний» з державою не можна, це досить спрощений погляд на речі. Церква – земне втілення «Граду Божого», але «Град Божий» не тотожний земному

образу Церкви, так само як конкретна держава не може бути ототожнена з «Градом земним», державою приречених та гріховних.

Зміст вчення Августина Аврелія полягає в тому, що ні один із його Градів не зводиться до зовнішнього інституту, оскільки вони абстрактні та не відповідають ані Церкві, ані державі. Їх розділяє духовний порядок. Град земний як уособлення найстрашнішого кінцевого результату невдалого державотворення та тих людей, які покинули Бога та його віру, Град Божий – це ті ревні християни в лоні Церкви, хто з вірою в серці та в дотриманні догм, на шляху самопізнання та любові до Бога, проте, зовнішньо ці Гради не можливо поділити так, лише за духовним наповненням, їх філософським наповненням. На основі цього Аврелієм формується популярна думка того часу про ідею релігійної громади, послідовників, людей божих.

Концепція «Град Божий» та «Град земний» резонує з існування двох держав у Платона: «держава бідних» та «держава багатих», двома полісами в уявленнях стоїків (держава-поліс та космічний поліс), з маніхейським уявленням про боротьбу двох начал: божественного та диявольського.

За Аврелієм, спочатку Церква та Держава повинні бути в симбіозі гармонійного зв'язку та взаємо-доповненні, адже від них обох залежить добробут суспільства. Проте згодом, Церква отримала у Августина верховенство над Державою.

Таким чином, за Августином Аврелієм, всі люди в різні роки розділялися на дві ланки: ті, хто живе по-своєму, по-людському, і ті, хто живе в гармонії з Богом. Назва цим двом ланкам «Град Божий» і «Град земний».

Протилежність Градів мало мету обґрунтувати перевагу Церкви над державою. За Августином «Град земний» – це людське творіння, котре створене за допомогою насильства та існує примусово, державна влада, котра опирається на інстинкти людини є втіленням жорстокості та гріха.

Істинна правда та шлях до єднання й миру знаходяться виключно в Царстві Божому, тобто в Церкві. Церква, маючи небесну мету, мандрує по землі й вже

зараз являє собою Царство Небесне. Її можна з повним правом назвати державою, адже саме в ній, як казав Цицерон, панують право й загальна користь, справжня справедливість, мир і спокій. Лише Церква, ґрунтуючись на вірі в спасіння душі й вічне щастя на небі, може організувати суспільство на правильних засадах.

1.4. Критика теологічного підходу до розуміння концепту держави у політичних трактатах Вільяма Оккама

Пошуки моделі ідеального поєднання закону та влади Божої із законом і владою Держави закінчується в епосі Середньовіччя. Розвиток суспільних відносин, подолання феодальної роздробленості, критика Церкви і не здатність її забезпечити справедливе та блаженне існування пастви поступово призводить до розуміння, що можливо ідеальною формою взаємодії Держави і Церкви полягає в тому, що їм не потрібно взаємодіяти і треба їх все ж віддати «Богові боже, кесарю кесарево». Стає очевидним, що держава – сукупність людей і її благо або ж занепад залежить від цих людей більше, ніж від Бога.

Таким чином, *Марсилій Падуанський першим у Середньовічній думці приходять до висновку, що держава виникає та існує із суспільного договору* та обґрунтовує уявлення того, що держава повинна бути світською. Влада Папи, як намісника Бога, обмежується кордонами його папських справ, втручатися в справи державні Папа не повинен, а Держава не зважаючи на свій примат першої влади, не втручається в справи папського престолу. Влада Церкви стосується лише духовного життя населення, держава – це союз політичний, вона існує для забезпечення добробуту громадян. Це була дуже смілива думка з огляду на епоху.

Ще далі у цих міркуваннях йде Вільям Оккам у своєму трактаті «Розмова між вчителем і учнем проти ересі папи Іоанна XXII». Він ставить гострі питання, які на той час мали значний вплив на розвиток державно-правової

теорії в Європі: «Чи може одна людина володіти верховною владою як у Церкві, так і в державі? Яким чином виникла світська влада: чи безпосередньо від Бога, чи ні? Чи має Папа право надавати світську юрисдикцію імператорові?» Ці питання Оккама були революційними для свого часу. Вони кидали виклик традиційним уявленням про владу та її джерела, тим самим стимулюючи розвиток нових політичних та правових теорій [8, с. 17].

Попри домінуючі на той час теологічні погляди на державу та право, Оккам сміливо критикував втручання Церкви у світські справи. У своєму політичному трактаті він засуджує верховенство влади Папи Римського та ієрархічну структуру Католицької Церкви. Оккам вказує на деспотичний характер морального та духовного диктату католицизму, який, на його думку, суперечить вченню Святого Письма.

Оккам проголошував Ісуса Христа, а не Папу Римського, істинним главою всієї Церкви та духовним провідником віруючих. Згідно з його вченням, католицьке духовенство не має повноважень відпускати гріхи (індульгенції), адже це право належить лише Христу.

Філософ протестує проти практики обов'язкового благословення Папою на престол державних правителів. Він стверджує, що лише народ має виключне право надавати світському правителю владні повноваження. Папська ж влада, на його думку, повинна зосереджуватися на справах Церкви. Вільям Оккам виступав з жорсткою критикою папської тиранії, засуджуючи політику пап, які безпідставно утискали свободу громадян, діючи всупереч їхнім інтересам.

Оккам ґрунтував свою політичну доктрину на двох ключових ідеях:

Перша ідея полягала в тому, що істина, викладена в Біблії, є непорушною волею Бога. Апостольські традиції та твори церковних авторитетів не можуть бути змінені або доповнені. Тому він вважав єретичними будь-які папські постанови, які суперечать божественним заповідям.

Друга ідея Оккама стверджувала, що ідеальний політичний лад ґрунтується на гармонії між державними завданнями та свободами громадян. Він уявляв

собі державу, в якій здійснюється керівництво вільними людьми при загальному інтересі і влада ґрунтується на принципах загального блага, а не на особистих амбіціях правителів.

Головні політико-правові ідеї Вільяма Оккама:

- необхідність повної незалежності короля від папи;
- імператорська влада домінує над владою папського (римського) престолу, і Папа має підкорятися владі імператора;
- влада Папи повинна обмежуватись собором віруючих, який має право обирати та зміщувати Пап.

Звісно ідеї Оккама подобались правителям і не подобались Святому Престолу. Однозначно стало зрозуміло, що абсолютизація папської влади не слугує на користь простолюду та державам загалом. Християнство надало Папі неймовірну абсолютну владу над папствою, яка використовується на пригнічення та поневолення. Папа не може бути мудрим та справедливим правителем, як того бажав Августин Аврелій. Папа став деспотом, якого не обмежує в його бажаннях ані віра, ані світська влада.

В основі політичної теорії Вільяма Оккама лежить принцип непорушності природного закону, даного Богом людині. Цей закон не може бути скасований або змінений жодними людськими інституціями. Оккам чітко розмежує сфери впливу світської та духовної влади.

Оккам розглядав папство як тимчасову установу, а вищою духовною владою вважав громаду віруючих і обраний ними Собор. Його політичні погляди значною мірою передбачили ідеї Реформації та основні принципи, які домінуватимуть у політичній думці протягом наступних трьох-чотирьох століть. Зокрема це стосується твердження Оккама, що у природному стані всі люди жили без власності і влади і це забезпечувало їхню рівність. Держава повинна бути заснована на суспільному договорі, а її метою є загальне благо, яке охороняється законами [5, с. 28].

Як францисканець та «перший протестант» Оккам звісно велике значенню надавав закону Божому, але спостерігаючи узурпацію влади святим престолом, гріховне життя духовенства, його неспроможність та небажання утверджувати «Град Божий» на землі призвело його до розуміння, що природа влади правителя та Церкви є різною і вони не повинні перебувати у дуальності одна одній.

У XIV ст. широкого поширення набули демократичні теорії народного права [3, с. 121]. В епоху феодалізму система васальної залежності ґрунтувалась на чітких взаємних зобов'язаннях. Суверен, отримуючи владу над васалом, зобов'язаний був його захищати. Цей принцип знайшов відображення і у теоріях народного права, які стверджували існування договору між монархом і народом. Згідно з цими теоріями, народ, підкоряючись монарху, отримував право вимагати від нього правління на благо всієї держави. Якщо ж монарх порушував цей договір, народ мав право вважати його правління тиранією і чинити опір. Важливо зазначити, що в теоріях народного права того часу йшлося не лише про *права народу*, але й про *право на боротьбу з тиранією*. Ця ідея згодом знайшла своє вираження у вченні тираноборців. Однак, право народу в ті часи мало чітко виражений колективний характер. Народ розглядався як ціле, а не як сукупність індивідів, кожен з яких володіє особистими правами.

Таким чином, оскільки концепт. за яким закони Божі можуть зробити державу справедливою та квітучою себе не виправдав, Оккам робить чи не першу тогочасну спробу розподілу влади світської і церковної. Церква, яка власне збрала та упокорила населення за допомогою християнства, в концепції Оккама має поступитися цією майже абсолютною владою світському правителю, який не тотожний ані Церкві, ані Папі. Майже єретичні на той час погляди Оккама вилились в переслідування його Святим престолом. Погляди В. Оккама сильно випередили філософську думку ряду вчених, для

яких світська держава була варварською та сумнівною моделлю існування суспільства.

Розділ 2. ЕВОЛЮЦІЯ ПІДХОДУ ДО РОЗУМІННЯ ДЕРЖАВИ В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРИ НОВОГО ЧАСУ: ВІД УТОПІЗМУ ДО КЛАСОВОГО ПІДХОДУ

2.1. Зміна підходу до розуміння терміну «держава» на основі праць Нікколо Макіавеллі, Томаса Гоббса, Жана Бодена та Джона Локка

Складність сучасного життя, де різні соціальні групи, класи та інституції мають суперечливі інтереси, робить дослідження свободи людини та її права на свободу ще більш актуальним. Філософія права Нового часу, з її акцентом на індивідуальну свободу, рівність та справедливість, дає цінні інструменти для розуміння та вирішення цих проблем.

Саме ці поняття – свобода, рівність та справедливість – лежать в основі принципу верховенства права. Вони визначають, якими мають бути закони та як вони повинні застосовуватися, щоб гарантувати справедливе та вільне суспільство.

Новий час задає високі стандарти щодо розвитку державотворчих концепцій та моделей існування держав як таких. В епоху Відродження на перший план вийшла проблема прав і свобод людини, зокрема її права на індивідуальність. Це означало прагнення до незалежності, гідності, свободи думки та власного вибору. Мислителі того часу прагнули створити нову, світську культуру, яка б протистояла феодально-церковній культурі Середньовіччя. Гуманісти виступали за звільнення від домінування Церкви в усіх сферах життя: економічній, політичній та духовній. Вони обстоювали свободу думки, яка б давала людям можливість без перешкод розвивати свої здібності та творчий потенціал. Ідеологія Відродження ґрунтувалась на новому розумінні суті людини. На протигагу середньовічній доктрині, яка принижувала людину, підкреслюючи її слабкість та гріховність, гуманісти прославляли людську особистість, її гідність та вірили в її безмежний творчий потенціал.

На відміну від Античності та Середньовіччя, де людина розглядалася лише як частина спільноти (держави у греків та римлян, релігійної общини в середньовіччі), епоха Відродження вперше чітко окреслила ідею індивідуальності.

Центральною ідеєю гуманізму стало верховенство особистості над будь-якою соціальною групою [5, с. 420]. Ідеї гуманізму про верховенство особистості виникли не лише як реакція на придушення індивідуальності за феодального ладу, вони також відповідали потребам нового економічного устрою, який потребував вільних та незалежних особистостей.

Важко переоцінити творчі надбання Нікколо Макіавеллі, які вже понад п'ять століть не втрачають своєї актуальності. В різні часи його то возвеличували, то вважали аморальним радником тиранів та деспотів, творцем рольової моделі сильних світу цього. Його праці то заборонялись, то вважались ідеалом філософсько-політичної думки.

Макіавеллі сприймається як зв'язкова ланка між античною філософією та сучасною політичною наукою. Вся політична наука починається з праці Н. Макіавеллі «Державець», в якій мислитель повністю прибирає ідеалістичний концепт як однієї із складових держави: держава – жорстокий маніпулятор та підкорювач суспільства, який жорстко централізує владу та повністю нехтує суспільною мораллю. Такий погляд являє собою різочу різницю між античними та середньовічними уявленнями про державу. В той же час Н. Макіавеллі вважає, що держава є природнім утворенням, яке існує з огляду на домовленість людей між собою, зскладав адля здійснення загального блага, яке полягає в цілісності та захисту держави [30, с. 103]. Загалом в уявленні Н. Макіавеллі держава – це результат відносин (взаємодії) уряду і підданих, які ґрунтуються або на любові, або на страху.

З форм правління Н. Макіавеллі надає перевагу республіці, як формі яка, на його думку, гармонійно поєднує в собі ознаки монархії, аристократії та народного правління, які, в свою чергу, є найбільш правильними формами

держави. Народ, на думку Н. Макіавеллі, розумніший та стабільніший за правителя.

Крім того, республіка, на думку Н. Макіавеллі, більш стійка до зовнішніх та внутрішніх чинників, а отже, є найбільш вдалою. Макіавеллі першим надав поняттям «держава» та «республіка» сучасного визначення. Він першим відобразив зв'язок політики та форм держави із соціальною боротьбою, пов'язавши це з психологією, тим самим обґрунтував концепцію політичного маніпулювання [21, с. 43].

Загалом Н. Макіавеллі виводить поняття держави та матеріального інтересу людини, як такі, що взаємообумовлені. Сучасне державне управління, як і *realpolitik*, цілком і повністю відображає основні концепції Н. Макіавеллі. Макіавеллі першим відходить від необхідності у моральній складовій державної влади та доводить, що державна влада є політичним конструктом в першу чергу, жодні морально-етичні аспекти її не стосуються, важливим для її існування є лише політичний прагматизм. Ставши основоположником нової світської політичної науки, Макіавеллі відходить від релігійного світогляду і виступає проти теологічних уявлень про політику, право, державу.

До релігії Н. Макіавеллі ставиться цілком прагматично: бачить у ній чудовий спосіб консолідації суспільства, який держава може використати у власних інтересах за потреби [25, с. 28].

Християнські догми та їхня інтерпретація Н. Макіавеллі не турбують, Бога і релігію загалом, на його думку, сподобався вигадати хтось мудрий та винахідливий і переконав у їх потрібності, щоб правильно використовувати надану лояльність за потребою. «Релігія опіум для народу» цілком собі думка Н. Макіавеллі, навіть у чужих вустах. Головне в релігії – це її розуміння людьми та виховання в них лояльності та рабської покірності. «Користь і сила» – новий лозунг державотворення за Н. Макіавеллі. Хто має сильнішу армію, на того боці і *fortuna*.

Відкидаючи середньовічну концепцію божественного промислу, він пропонує альтернативну ідею: історичну необхідність та закономірність, яку він називає fortuna (доля). При цьому, свою fortuna людина обирає сама, оскільки доля визначається лише в певній мірі, тобто індивіда Макіавеллі не позбавляє суб'єктності. На відміну від середньовічних концепцій теологічної держави, де людина має смиренно прийняти свою долю, Макіавеллі обстоює у своїх працях образ борця, який часто виступає проти долі. Окрім долі, він виділяє ще одну рушійну силу політики та історії – virtu, яку можна визначити як особисту енергію, що проявляється в силі, доблесті та винахідливості людини. [41, с. 19].

Держава – це завжди боротьба різних сил та інтересів. Н. Макіавеллі попри дещо суперечливі погляди на державу та державну владу, все ж не допускав застосування насильства відносно народу на постійній основі. *Застосування сили можливе лише одинично і для користі суспільства, регулярність застосування насильства – не виправдана та свідчить про неспроможність та слабкість держави і починає її руйнувати із середини.* Одноособова диктатура Н. Макіавеллі допускалась, однак, лише за виняткових чи надзвичайних обставинах, як виняткова міра, існування її без крайньої на те необхідності – шкідливе та недопустиме явище.

Концепт держави Н. Макіавеллі складний та багатогранний. В цілому те, що наступні покоління наречуть «макіавеллізмом», те, що так критикуватимуть та на що так орієнтуватимуться одночасно, на ці п'ять століть вже після Н. Макіавеллі, досить чітко визначить світову конфігурацію міжнародних відносин і навряд чи людство від цього залишилось у виграші.

За значенням для політичної та державотворчої думки конкурувати з «Державцем» Н. Макіавеллі може лише масштабна праця «Левіафан, або Суть, будова, повноваження держави церковної та цивільної» Томаса Гоббса. Якому також розглядають як формувача засад тоталітаризму та концепції узурпації влади.

Для Томаса Гоббса, відомого прихильника абсолютизму, держава втілює всю повноту влади та прав в особі правителя. Народ, згідно з його теорією, має лише обов'язки перед державою. Свобода належить лише суверенній владі та державі загалом. З утворенням держави природні закони трансформуються у державні (громадські) та набувають чинності через державну владу. Влада суверена стає надлюдською, а люди їй підпорядковуються. Гоббс визнає *лише одне невід'ємне право – право на опір тому, хто зазіхає на життя та здоров'я людини, або прагне її поневолити.*

Гоббс визнавав певні невід'ємні права та свободи підданих, але вони стосувалися лише питань їхнього особистого самозбереження та самозахисту. Він чітко наголошував, що ніхто не має права чинити опір «мечу держави» з метою захисту іншої людини (винної чи невинної), адже таке право забирає в суверена можливість гарантувати безпеку підданих і руйнує саму основу влади.

Гоббс порівнював громадянські закони з «штучними ланцюгами» для підданих. На його думку, свобода людей полягала лише в тому, що суверен (законодавець) не забороняв їм певних дій.

Однак така «свобода» не обмежувала владу суверена над життям і смертю підданих. Єдиним його обмеженням було те, що він, будучи сам підданим Бога, мав дотримуватися природних законів. Проте, навіть якщо суверен порушував їх, завдаючи шкоди підданим, згідно з гоббсівською концепцією суверенітету, він лише грішив перед Богом, а не чинив несправедливість стосовно людей.

Визнаючи, що знання про світ здобуваються розумом та досвідом, Гоббс стверджував, що розуміння закономірностей політичного життя має слугувати запобіганню конфліктам, насильству та війнам, а також сприяти загальному благу. Оновлюючи тезу, яку пропонував Платон про правління філософів, він вважав, що ідеальною формою правління є правління, засноване на науці. Це означає, що політика має ґрунтуватися не на свавіллі, а на розумному пізнанні

законів політики, подібно до того, як геометрія ґрунтується на аксіомах [23, с. 287].

Тобто докази, положення і висновки політичної філософії, на думку Т. Гоббса, повинні бути творчою силою, засобом забезпечення миру та процвітання людства. Він також підтримує договірну теорію походження держави. Оскільки, основа існування держави – договір, то держава не є чимось надлюдським, божественним, вона є одним із багатьох проявів правового контракту, який є результатом людської діяльності [28, с. 65].

Певна сукупність людей на договірних основах делегує свою волю та владу комусь, тому є сенс говорити про ще одну основну ознаку держави – політичну владу. За Т. Гоббсом, політична влада виступає «політичним тілом». Він проводить аналогію держави, її політичного тіла з живим організмом та перекладає на це порівняння відповідні функції живого організму, які повинні мати місце, щоб держава правильно функціонувала.

Загалом, Т. Гоббс цілком обстоює кінцеву мету створення та існування держави за канонами античної філософії: *держава існує, бо вона може та повинна забезпечити загальне благо осіб, які входять до організму цієї держави*. При цьому Т. Гоббс робить важливе відкриття, обґрунтовуючи ідею відповідальності за створення інституту держави саме на людину, а не на божу волю чи випадок.

Основоположником категорії «державного суверенітету» є Жан Боден. Він ототожнює поняття «республіка» та «держава», під якою розуміє правове управління суверенною владою спільним для багатьох сімей [13, с. 3]. Для Ж. Бодена, держава – це те, що має в своїй основі правове управління, а отже, *правовий та справедливий характер*, який відрізняє її як утворення від інших деструктивних утворень наприклад, банд розбійників. Філософ виступає проти рабства і за приватну власність в державі, яка лише укріплює державну владу та міцність держави.

Оскільки, основою держави, за Боденом, є правове управління, в основі якого лежать відносини підпорядкування та чітко визначеної субординації, він *першим окреслює ці відносини підпорядкування концептом «громадянства»* [6, с. 48].

Ж. Боден вважав, що влада має бути суверенною, тобто єдиною, неподільною та абсолютною. Суверенітет влади, на його думку, полягає у відсутності вищої над нею політичної сили як всередині країни, так і за її межами. Однак Боден не був прихильником безмежного абсолютизму. Він чітко визначив межі влади, які ґрунтувалися на принципах справедливості, правди, права, а також цілей та завдань держави. Влада повинна обмежуватися законами, моральними принципами, тощо.

У своїй політико-правовій концепції Боден глибоко досліджував причини та фактори, що впливають на стабільність та зміни, революції та перевороти у різних формах держави. На думку Бодена, головною причиною переворотів та революцій є нерівномірний розподіл багатства, який призводить до різкої майнової поляризації між багатими та бідними. Він вважав, що держава має вживати заходів для запобігання такому розподілу багатства, адже це може призвести до соціальних заворушень та політичної нестабільності. Праці та теоретичні розробки Жана Бодена стали основою для подальшого розвитку політико-правової думки. Його ідеї мали значний вплив на його послідовників та критиків, стимулюючи нові дослідження та дискусії в цій сфері [29, с. 29].

Як і попередні мислителі, Джон Локк обстоював виникнення будь-якої держави з суспільного договору: добровільної згоди людей, кінцевою метою якої є захист природніх прав та свобод *у забезпеченні загального блага*. Дж. Локк є *засновником класичного лібералізму*, як однієї з основних течій суспільно-політичної думки, і першим обґрунтовує *концепцію законного опору народу* (спільності людей відповідно до суспільного договору) *владі*, яка посягає на права та свободи і не забезпечує обіцяного загального блага.

Дж. Локк виводить існування двох суверенітетів: державного та народного, *з абсолютним приматом народного* [29, с.144]. Народний суверенітет вищий та абсолютний. Суспільний договір має виконуватись державою, інакше вона втрачає основну ідею свого створення. Звісно, що можливість узурпації влади державою повинна бути зведена до нуля. Народ звісно може змінити владу, але при невиконанні суспільного договору державою та посяганні на права народу, зробити це у законний та ненасильницький спосіб майже неможливо і Дж. Локк це чудово розумів.

На його думку, можливість узурпації влади може нівелювати: *поділ влади на законодавчу, судову та союзну (міжнародну), законність (закон є над усіма та повинні йому коритися всі без виключень), відповідальність за порушення законів, тобто справедливе правосуддя.*

Дж. Локк вводить в державницьку доктрину *поняття «громадянського суспільства»*, яке розуміється під народом. Саме народ є єдиним джерелом влади, і взагалі, держава може виникнути лише на певному етапі розвитку суспільства, тобто коли воно стає громадянським. Саме набуваючи суверенітету та волі суспільство утворює державу, на основі суспільного договору для досягнення максимального загального блага. Вільні особистості, з політичною волею, гуртуючись стають основою для міцного та стабільного суспільства, а отже і в подальшому – держави. Народ, надає (делегує) державі владу у такому обсязі, який визначає сам, однак, не більше ніж необхідно для створення та забезпечення умов, за яких всі інтереси народу належним чином були реалізовані.

Таким чином, Новий час окреслює перехід до якісно нового розуміння державності, яке перш за все спрямоване проти середньовічної схоластики та догматизму, що сковували людський розум, проти всяких заборон на вільний і самодостатній пошук істини. В епоху Нового часу *концепція суспільного договору* отримала нове життя. Цей договір пояснював не лише походження держави, але й легітимність її влади. Згідно з цією концепцією, *держава*

виникає не за божественною волею, а як результат угоди між людьми, які об'єднуються для захисту своїх спільних інтересів. Ідею природних прав доповнювала та розвивала концепція суспільного договору. Завдяки їй держава з божественного творіння перетворювалася на результат свідомого вибору людей. Цей договір не лише визначав обов'язки громадян перед державою, але й встановлював відповідальність держави перед своїми підданими.

Таким чином, виникла вимога чітко окреслити межі державного втручання у життя особи та суспільства. Це стало підґрунтям для *верховенства права*, адже ніхто, навіть держава, не мав права порушувати чітко встановлені закони. Саме в цей період, коли відбувався розпад феодалізму, зародилися основи *правової держави*. Ця концепція, яка отримала широке визнання у сучасному світі, мала на меті обмежити свавілля феодалів – як духовних, так і світських.

2.2. Уявлення про ідеальну державу: утопічний соціалізм в творчих доробках Томаса Мора («Утопія») та Томазо Кампанелли («Місто сонця»)

Нестабільні часи та суспільні перетворення невідворотно призводять до погіршення становища певних прошарків населення, які не справляються з викликами нової епохи, що породжує бажання деяких теоретиків віднайти ту єдино правильно форму взаємодії держави та індивіда, яка б унеможливила такі ситуації занепаду: бідність одних та непомірне багатство інших. Те, що з часом назвуть економічними законами, в часи Томаса Мора було жахливою несправедливістю та нездатністю держави подбати про своїх підданих.

Саме на основі такої нещасливої для копігольдерів та досить сприятливої ситуації для лендлордів тогочасної Англії, Томас Мор робить суперечливий і, як показує історія, доволі *жахливий за своїми наслідками висновок, що*

суспільство є результатом змови багатих проти бідних, а держава є інструментом багатих, який вони використовують з метою пригнічення простого народу й захисту своїх матеріальних інтересів [35, с. 55].

Такі роздуми фактично є основою його праці «Утопія» і знаменують прихід до державотворницької думки концепт *утопічного соціалізму та готують базис для марксистських ідей.*

«Утопія» Т. Мора репрезентується як антипод утопії Платона «Держава». Т. Мор є палким прихильником християнства, його ідей рівності та справедливості, тому саме вони і виступають основою його утопічного світу.

Глибоко продумана схема суспільного ладу Т. Мора полягає в тому, що у ньому немає приватної власності. В «Утопії» всі матеріальні блага розподіляються егалітарно, тобто більшість населення має рівний доступ до них. Це стосується не лише природних ресурсів, таких як земля та її надра, але й усієї продукції, виробленої суспільством [15, с. 903].

В ідеальній державі, описаній Томасом Мором, найважливіші справи вирішуються правителем з участю сенату і народних зборів. Управління розподілом продуктів споживання та організацією виробництва покладено на сенат. Цей орган влади прагне до справедливого розподілу ресурсів та матеріального достатку для всіх членів суспільства. Досягнення матеріального достатку в Утопії ґрунтується на двох принципах: відсутність приватної власності (всі ресурси та засоби виробництва належать спільноті, що гарантує рівний доступ до них для всіх) та продуктивна праця всіх членів суспільства (кожна людина зобов'язана працювати, роблячи свій внесок у загальне благо). Завдяки цій системі в Утопії відсутнє паразитичне існування.

Томас Мор у своїй «Утопії» приділив значну увагу питанню організації праці в ідеальному суспільстві. Він ґрунтовно дослідив проблему тривалості робочого дня, яка завжди була актуальною для селянських господарств. З появою капіталістичних мануфактур та фермерських господарств питання робочого часу набуло особливої гостроти. Мор розумів, що надмірна

експлуатація працівників може призвести до соціальних заворушень та несправедливості. Описуючи нову організацію праці в своїй «Утопії», де вона розглядається як обов'язок кожного громадянина, англійський мислитель підкреслював, що така система трудової повинності не перетворює працю на тягар.

На відміну від виснажливої праці тогочасних європейських трудящих, робота в Утопії мала зовсім інший характер. Мор зазначав, що «влада» в Утопії не прагне примушувати людей до надмірної праці. Навпаки, держава зацікавлена в скороченні робочого дня, адже це робить працю більш продуктивною та приємною.

На відміну від багатьох інших утопістів, Томас Мор не вважав технічний прогрес ключовим фактором розвитку суспільства. Він вірив, що достатнього рівня добробуту можна досягти шляхом подолання соціальної нерівності та запровадження системи загальної трудової повинності. Однак, низький рівень розвитку техніки в Утопії, де переважала ручна праця, не дозволив би в повній мірі задовольнити потреби навіть такого «ідеального суспільства», яке уявляв собі Мор.

При цьому, утопіст Т. Мор, будучи істинним борцем за рівність, все ж чомусь визначає існування рабів у його ідеальному світі, на яких покладаються неприємні та важкі роботи. За уявленнями Т. Мора, деякі вільні утопійці з радістю могли б приймати участь у рабській праці, за власними переконаннями, наприклад, з релігійних спонукань. Існування рабів в ідеальній державі явно суперечить принципам рівності, на основі яких Мор проектував зроблений суспільний лад Утопії. Більш того, Т. Мор виправдовуючи існування рабства, припустив, що *рабство є формою трудового перевиховання та покарання за злочини. Між стратою та рабством, гуманіст Т. Мор очевидно обирає рабство.*

Щасливі мешканці утопії Т. Мора невибагливі, скромні, схильні до аскетизму та служіння віщій ідеї. Розкіш – зло та непотріб. Основа утопії – це

родина з патріархальним ладом, але жінки залучаються до виробництва. У залучені жінок до виробництва на рівні з чоловіками, можна вбачати елемент рівноправ'я, особливо зважаючи на те, що інші гуманісти до цієї ідеї ще не прийшли.

За задумом Т. Мора утопія являє собою безкласове суспільство, що складається з вільних від експлуатації більшості, але з рабами, які не те, щоб рівні. Утопія Томаса Мора характеризується мінімальною кількістю законів. Законодавство не описує злочинні діяння, а питання про злочини та покарання вирішуються в кожному конкретному випадку Сенатом. До Сенату обираються найповажніші та найдосвідченіші громадяни [10, с. 16].

Для рецидивістів, яких неможливо виправити, Томас Мор пропонує застосовувати вищу міру покарання – смертну кару. Він порівнює таких злочинців з небезпечними тваринами, яких неможливо утримати ані в тюрмі, ані в ланцюгах.

Томас Мор виступає за *принципи віротерпимості* в Утопії. Це означає, що представники різних релігій мають право сповідувати свої вірування. Однак, атеїзм в Утопії не схвалюється. Хоча атеїстів не піддають покаранню, до них ставляться з обережністю.

Ідеї Томаса Мора про демократичну державу, викладені в його творі «Утопія», були неможливі для реалізації в тогочасних умовах. Він не вказав реальний шлях до створення такого ідеального суспільства. Саме тому слово «Утопія» у назві твору використовується для позначення зображення бажаного майбутнього без чіткого плану його досягнення.

Істотною заслугою Томаса Мора є поєднання в своїх ідеях демократичних принципів з прагненням до ліквідації приватної власності. Ця теорія близька до ідей раннього зрівняльного комунізму, що виник у середні віки. Т. Мор не був вільний від впливу середньовічних традицій, таких як християнська проповідь про необхідність самообмеження, пошану до бідності та аскетизму.

Ці ідеї знайшли відображення в його уявленнях про ідеальне суспільство [46, с. 78].

Корінь проблеми полягає у своєрідному гуманістичному ставленні до праці. Для гуманістів XV–XVI століть праця, спрямована на задоволення матеріальних потреб, розглядалася як «тілесне рабство». Їй вони протиставляли духовну та інтелектуальну діяльність, яка, на їхню думку, гідно заповнювала дозвілля людини. Жоден з гуманістів того часу, навіть Томас Мор, який з повагою ставився до простих людей праці, не схвалював працю як таку.

Можливо це тому, що найбільшими поборниками бідності в той час виступають люди, які ніколи не були бідними, а навпаки належали до вищого інтелектуального класу, що власне і недодало їм розуміння, що на складні питання не буває простих відповідей, як от скасування приватної власності не врятує від соціальної нерівності, а розподіл суспільного блага не може розподілятися таким чином між населенням, як і не захоче вільна людина добровільно виконувати рабську працю. Загалом прекрасне існування Утопії пов'язане з особою мудрого правителя, можливо через це Т. Мор і не розкриває шляхів практичного плану з реалізації подолання приватної власності, залишаючи їх його розсуд.

Хоча ідеї Томаса Мора щодо майбутнього суспільства, викладені в його «Утопії», мають певні недоліки та утопічні риси, вони все ж залишаються зрозумілими. Ідеал, який він описує, ґрунтується на переконанні, що люди створені для продуктивної праці, яка приносить їм задоволення. Досягти цього, на думку Мора, можна лише за умови ліквідації приватної власності.

Складність втілення соціалістичних ідей Томаса Мора у реальність пояснюється, зокрема, утопічністю його поглядів. Він не до кінця розумів закономірності історичного розвитку, що й призвело до розбіжності між його теорією та практичними можливостями того часу.

«Утопія» Т. Мора є не єдиного працею утопічного спрямування. Поруч з нею своє чільне місце займає праця Томазо Кампанелли «Місто сонця». Очевидно, що сама ідея Т. Кампанелли запозичена в Т. Мора, при цьому його місто засноване на дещо інших основах.

В основі «Міста Сонця» лежить християнський гуманізм. Основні соціальні ідеї Томазо Кампанелли ґрунтуються на:

- повній відсутності приватної власності,
- загальній обов'язковій праці, яку всі визнають почесною справою,
- громадській організації виробництва та розподілу,
- трудовому вихованні громадян.

Саме ці ідеї протягом трьох століть роблять «Місто Сонця» актуальним, знаходять нових читачів і шанувальників.

Корінь усіх проблем суспільства лежить у соціальній нерівності та розриві між багатими та бідними. Панування в соціумі нерівності та приватного інтересу веде до нестримної себелюбності, індивідуалізму та зневаги до потреб інших людей та суспільства загалом. Торгівля породжує голод, а торговці та лихварі є злом для людей [38, с. 26].

Як і Платон у своїй праці «Держава», Т. Кампанелла у «Місті сонця» вважає за необхідне скасувати моногамну родину, оскільки, вона виступає оплотом приватної власності – жінки та діти є спільними, а їх правильним вихованням повинна займатися держава. В «Місті сонця» Томазо Кампанелли *кожен працює відповідно до своїх здібностей і нахилів. Завдяки цьому досягається ефективний розподіл благ*. Існують спеціальні майстерні, де втілюється новий спосіб виробництва, заснований на спільній власності, колективній праці та справедливому розподілі матеріальних ресурсів.

При цьому, на відміну від рабства у Т. Мора, Кампанелла не допускає можливим його існування. На відміну від Томаса Мора, Томазо Кампанелла значно ближче підійшов до втілення принципу «від кожного за здібностями». І це пояснюється не вищим рівнем життя мешканців «Міста сонця» порівняно

з утопійцями. Ключова відмінність полягає в ставленні до праці. Мешканці «Міста Сонця» працюють *«завжди з радістю»*, адже праця, на думку Кампанелли, є не лише обов'язком, але й необхідною умовою для саморозвитку та самореалізації особистості.

Оцінюючи ідеї Томазо Кампанелли про ідеальну державу, важливо зазначити, що він ґрунтував їх не лише на релігійних переконаннях, але й на прагненні до раціонального та ефективного функціонування суспільства. Однак, Кампанелла робив державу надмірно авторитарною, приписуючи їй функцію всеосяжного контролю над життям людей. Він фактично зводив людей до ролі бездушних «гвинтиків» державного механізму.

«Місто Сонця» Томазо Кампанелли, як і «Утопія» Томаса Мора, несе на собі відбиток свого часу. Хоча деякі ідеї цих мислителів не можна класифікувати як «прямо комуністичні» через певні упередження, їхній внесок у поширення комуністичних ідей є безсумнівним. Важливо визнати заслуги Кампанелли та Мора, адже вони вірили, що знищення приватної власності та гуманістичне перетворення суспільства є єдиним способом врятувати світ від жорстокості того часу.

2.3. Сутність держави крізь призму марксистської теорії. Концепт відмирання держави як соціального інституту

Концепт подолання соціальної нерівності та несправедливого розподілу матеріальних благ в державі як інституції найповніше відобразився у марксистській теорії. Карл Маркс та Фрідріх Енгельс, як основоположники марксистської теорії існування та походження держави, виступили з різкою критикою існуючих суспільних укладів різних держав та світової конфігурації загалом. Життя суспільства концентрується на виробництві матеріальних благ, які необхідні для існування людей. Всі інші установи, ідеї, які реалізуються в державі є похідними надбудовами, держава, яка є частиною

надбудови, завжди повинна виражати волю та інтереси класу, що економічно панує при такій системі виробництва.

У праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави» Ф. Енгельс виводить виникнення держави від виникнення приватної власності, існування якої призвело до розшарування суспільства на класи з абсолютно протилежними інтересами, і саме стримування класів у своїй непримиренній боротьбі повинна забезпечувати держава, яка стоїть вище суспільства. У буржуазному суспільстві з'являється «нова аристократія багатства», яка стає новим панівним класом, а родова знать, в свою чергу, втрачає свій панівний стан.

Нова суспільна формація створюється не через духовні чи морально-етичні потреби, а саме через матеріальні умови. Економічно панівний клас суспільства стає і політично головним і набуває тим самим нових засобів для реалізації своїх класових завдань.

Основою нової держави, стає пролетаріат, який за допомогою насильницького повалення панування буржуазії розпочне та здійснить комуністичну революцію, з подальшою розбудовою прогресивного суспільства без класів та політичної влади, з побудовою диктатури пролетаріату – цілковитої влади робітничого класу.

Диктатура пролетаріату, в уявленнях К. Маркса та Ф. Енгельса, є вищою формою демократії, виражає інтереси більшості, а соціалізм є її першим етапом у побудові комуністичного суспільства. При цьому у марксистській теорії не описуються ані подробиці цієї диктатури, ані способи її керування, ані межі її влади. Очевидно, що пролетарії не мають відповідних навичок до управління суспільством, відтак, ця важлива функція повинна бути делегована комусь, більш досвідченому, але з такими ж запитами як пролетарії, тобто колишні керівні працівники та інтелігенція комуністичного напрямку. Як завжди, цінність ідеї втрачається у способі її реалізації. Очоловатимуть

диктатуру пролетаріату ті, хто не має жодного стосунку до пролетаріату, але швидше за все мають відношення до диктатури.

Однак К. Маркс вбачав у цьому лише плюс, керівник діятиме так, щоб зберегти експлуатацію та пригнічення, а робітник, добровільно обиратиме поведінку, яка запланована керівником для нього [31, с. 321].

Згідно з К. Марксом та Ф. Енгельсом, капіталістична система сама породжує силу, яка її зрештою зруйнує – пролетаріат. Його місією є ліквідація приватної власності. Маркс та Енгельс стверджують, що буржуазна «політична економія», яка приймає приватну власність за основу людського суспільства, неминуче вступає в суперечність з цією ж основою. Це відбувається через те, що еволюція форм зв'язків у суспільстві тісно пов'язана з розвитком його продуктивних сил [23, с. 181].

З вищесказаного можна зробити висновок, що поділ праці в суспільстві сприяє прискореному розвитку продуктивних сил. Це, в свою чергу, веде до формування відповідних виробничих відносин, які завжди повинні відповідати рівню розвитку цих сил. Суперечності між рівнями розвитку продуктивних сил та виробничих відносин стають джерелом рушійної сили суспільства. Коли ці суперечності досягають критичної точки, їх може бути вирішено лише шляхом революційних змін у суспільстві.

Згідно з теорією К. Маркса та Ф. Енгельса, держава є знаряддям диктатури економічно панівного класу. Прибуток, рента та процент – це породження приватної власності, яка й стає основою для експлуатації одного класу іншим. Ліквідація приватної власності шляхом диктатури пролетаріату призведе до створення нового типу суспільства. У цьому суспільстві розподіл благ буде здійснюватися за потребами, а засоби виробництва стануть загальною власністю. На той час Маркс та Енгельс не визнавали можливості реформістського шляху до комунізму. Вони вважали, що перехід до нового ладу може відбутися лише через революцію пролетаріату.

У своїй полеміці з Прудоном та його «Філософією злиденності» Маркс прагне з'ясувати, чи можливо вдосконалити капіталістичну систему. Через аналіз таких економічних категорій, як вартість, заробітна плата та рента, Маркс доводить, що ці явища не є випадковими. Їх виникнення та розвиток обумовлені формою власності та рівнем розвитку суспільства [13, с. 406].

Згідно з Марксом, суть економічних відносин у капіталістичному суспільстві, а також природна суть капіталу, визначаються поняттям вартості. Це поняття, на його думку, слугує ключем до розуміння всіх економічних явищ, зокрема експлуатації робітничого класу. Маркс розкриває механізми капіталістичного нагромадження та його наслідки. Він пояснює, чому заробітна плата робітника обмежується лише життєвим мінімумом, а також досліджує генетичний зв'язок між грошима та товаром. Крім того, він критикує номіналістичну теорію грошей Прудона. Окремо Маркс досліджує явище конкуренції та доводить, що вона неминуче веде до виникнення монополій.

«Наймана праця та капітал» стала логічним продовженням економічних ідей, викладених у попередній роботі Маркса. У цій праці він знову звертається до проблеми заробітної плати та капіталу, досліджуючи вплив нагромадження капіталу на становище робітничого класу, а також вплив різних факторів на рівень цін. Маркс розкриває механізм дії закону вартості та вперше дає визначення показника ступеня експлуатації, тобто співвідношення заробітної плати та прибутку. Він аналізує фактори, які впливають на рівень заробітної плати, і формулює ключову тезу марксизму: *наймане рабство перетворює робітника на товар, який має свою ціну (заробітну плату), що змінюється під впливом попиту та пропозиції.*

Ранні роботи Карла Маркса не лише несли в собі соціальний заряд і служили революційній ідеї, але й водночас стали *першими спробами систематизувати економічну теорію.*

Комунізм, за К. Марксом, є вищою формою розвитку людства та закономірним результатом його історичного розвитку та еволюції і саме комунізм покладе край будь-якій формі експлуатації суспільства, соціального, національного і колоніального гніту, а також забезпечить такий стан речей за якого війни є неможливими та непотрібними.

При цьому вища форма розвитку суспільства – це тривалий процес з класовою боротьбою, в процесі якого допустимі насилля та гніт. Робітничий клас буржуазного суспільства очолюватиме велику боротьбу з капіталізмом, який є лише гнітом суспільства та призводить до експлуатації людей один одного.

При цьому, економічна еволюція неодмінно має призвести до комунізму. Для цього потрібно найшвидше здійснити революційний переворот та світову революцію. Оскільки ж пролетаріат є основою у всіх країнах, то у всіх однакові запити на покращення. Зміна та руйнування надбудови у державі залежить виключно від економічних потреб та ресурсів. Кінцева мета класової боротьби – це створення безкласового суспільства та зникнення такої інституції як держава [38, с. 213].

На думку Ф. Енгельса, держава – це лише необхідність на певному етапі розвитку суспільства. Ліквідація класів означає і кінець існування держави у її класичному розмінні, адже, тривалий час людство жило без держави, відтак, високо розвиненому суспільству держава як політична та організаційна інституція теж буде не потрібна. Тим паче, що держава ніколи не виступала представником всього суспільства в цілому, а лише його правлячих класів. Коли зникнуть нижчі класи і держава стане представляти інтереси всіх своїх громадян, тоді вона стане не потрібною.

Цікаво, що розвиток концепту смерті держави, співпав з розквітом ідей національної держави та намагання ряду націй, що самовизначились, побудувати власну державу. К. Маркс та Ф. Енгельс не спроміглися створити власного бачення національного питання, у своїх працях неодноразово

зверталися до опису тих чи інших європейських національних рухів. У своєму світогляді вони керувались більше поглядами Гердера та Фіхте, адже, нарівні з пролетарським інтернаціоналізмом та національною рівністю, Маркс та Енгельс віддавали перевагу великим політичним утворенням та вважали асиміляцію малих народів прогресивним явищем. Ф. Енгельс симпатизував національним рухам Східної Європи, особливо польському, але логіка марксистського історичного процесу вимагала зникнення національних рухів. Існуючи рухи національного самовизначення лише підкреслюють необхідність переформатування держави та неспроможність її забезпечити суспільні проблеми та викорінити національний гніт.

На думку дослідника марксизму Р. Шпорлюка, «антидержавницька позиція Маркса, його впевненість у тому, що держава є паразитичною силою, можливо, була його реакцією на факт існування тридцяти восьми окремих державних машин у рамках мовного і культурного простору (націоналісти, яких також не влаштовувала ця ситуація, прагнули зменшити кількість німецьких держав до однієї; Маркс вважав, що і одна – це забагато, і проголосив повне скасування держави)» [47, с. 29].

Слід відзначити, що теорія марксистської держави є масштабною ідеєю, з оригінальним інтерпретуванням історії та майбутнього розвитку суспільства. Але марксизм, як і будь-яка утопічна ідея, беззаперечно піддає переоцінці та ревізії політику та історію і звів політику лише до управлінських технологій, тобто чистого адміністрування, виключаючи інші важливі для держави чинники, що *власне і лежить в основі неможливості її реалізації на практиці, залишаючи утопічну ідею лише утопічною ідеєю.*

Розділ 3. СУЧАСНА ДЕРЖАВА: ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ТА ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

3.1. Поняття, сутність та ознаки сучасної держави

Європейський націоналізм пік якого припав на XVII–XVIII ст., що згодом фактично вилився у національно-визвольні рухи в XIX–першій половинні XX ст., призвели до того, що у XX ст. фактично зникли династичні та класові держави епохи Середньовіччя, а на їх зміну прийшли національні держави.

Англійська, а згодом і французька, революції окрім скасування влади монарха проголосили націю як об'єднання вільних громадян і джерело державного суверенітету. Розвиток та реалізація ідеї самовизначення нації у поєднанні з ідеєю походження влади в державі від нації, призвели до утворення концепту національної держави і закріплення його в перших конституціях. У Конституціях викладаються права і обов'язки держави та її громадян, та характер їхнього взаємозв'язку.

Слід звернути увагу на те, що створення нових національних держав відбувалось, як правило, відразу після війн або ж укладення миру: після 1783, 1830, 1878, 1918 та 1945 років, після розпаду наднаціонального союзу СРСР, що призвело до утворення 15 нових національних держав, суверенітет яких було міжнародно визнано.

Фактично, виділитись будь-якому народу у державу чи навіть в автономне утворення в складі якоїсь держави це просто і не можливо без міжнародної підтримки. Право народу (нації) на самовизначення, як правило суперечить інтересам держави, що утворилась раніше, що породжує сепаратні рухи, які порушують чи не головний принцип існування держави – територіальної цілісності та недоторканності кордонів. При цьому варто зазначити, що більшість сепаратних рухів не мають нічого спільного з самовизначенням націй, однак, вони стали інструментом ведення гібридних воєн у всьому світі.

В концепції права на самовизначення слід зауважити, що реалізуватись лише із самого прагнення якогось народу до утворення власної держави воно не може. У світі нараховується 196 незалежних держав (члени ООН), 3 держави з невизначеним статусом, 54 залежних територій, при цьому народів у світі від 3 до 5 тисяч, етносів у світі близько 10 тисяч.

Очевидно, не всі народи можуть стати державою, більш того, народ який політично самовизначився і став нацією, теж не може стати державою лише за власним бажанням. Реальне самовизначення в державу стається лише тоді, коли нація здатна реально та самостійно здійснювати свої суверенні права.

Сучасна держава є явищем сучасної епохи, що базується на ідеях та інститутах епохи Античності та Середньовіччя, проте очевидно, що її поняття та розуміння зазнало суттєвих змін та трансформацій.

В контексті останніх світових подій очевидно, що досить легко окреслювати, що робить державу державою, яка є міжнародно визнана, куди важче, характеризувати державу, яка не є міжнародно визнаною і взагалі оспорюється як держава в здатності самостійного та незалежного існування. Так, до прикладу, загострення палестинсько-ізраїльського конфлікту знову підняло питання, що провокує палкі суперечки, щодо того, яка власне територія та з яким населенням може все ж вважатися державою. Філософська та правова думка кожної конкретної держави, робить свої акценти на тому, *що* вона вважає чи, *що* потенційно може вважати незалежною державою. В теорії держави найпримітивніше державу окреслюють через тріаду: територія, населення, влада.

Очевидно, що сучасна держава дещо складніша у своїй конструкції і її можна визначити як організацію політичної влади домінуючої частини населення в соціально неоднорідному суспільстві, яка забезпечує його цілісність та безпеку, організовує задоволення загальносоціальних потреб, здійснює керівництво суспільством в інтересах домінуючої частини його населення.

Тобто, держава є всеохоплюючою, територіальною, офіційною, універсальною, верховною, централізованою організацією, яка володіє спеціальним апаратом публічної влади, що ґрунтується на праві та законі, має право на застосування примусу і застосовує його в разі потреби, і такий примус має загальнообов'язковий характер. Також держава має свою фінансову систему та встановлює та збирає податки та збори. До факультативних ознак держави як правило відносять мову та грошову одиницю.

Таким чином, держава – це суверенна, політико-територіальна організація населення, що має публічну владу, яка здійснюється апаратом правління та апаратом примусу на основі юридичних норм, які забезпечують реалізацію індивідуальних, соціально-групових та суспільних інтересів.

Якщо ж охарактеризувати державу ще простіше, то можна надати їй наступне визначення: держава – це утворення, яке відповідає певним вимогам, що прийнятті міжнародним співтовариством.

Власне, *головна характерна ознака держави всього одна – вона має бути міжнародно визнаною*. Саме міжнародне визнання більшістю подібними їй суб'єктів забезпечує їй потенційну можливість майбутнього функціонування. Чи може існувати держава без міжнародного визнання? Очевидно, що може, проте дуже обмежено і майже ніколи успішно. Чи забезпечує потенційній державі міжнародне визнання її становлення як держави? У більшості випадків так, проте з кейсу Палестини слідує інше: міжнародне визнання не забезпечує ані національного, ані державного суверенітету на визнаних за державою територією, а отже, основна ознака держави залишається не реалізованою.

Варто зазначити, що визначеного єдиного документа, який закріплював би механізм міжнародно-правового визнання держав, що створює підстави для абсолютно різної інтерпретації та маніпулювання та унеможливорює фактично взагалі визнання без якоїсь єдиної волі міжнародного співтовариства, яка в

свою чергу не станеться, якщо у міжнародного співтовариства не буде у цьому визнанні свого прагматичного інтересу [26, с. 41].

Одним із небагатьох міжнародних документів, який визначає ознаки держави та правосуб'єктність держави з точки зору міжнародного публічного права є Конвенція Монтевідео про права та обов'язки держави 1933 року, яка представлена на Сьомій Міжнародній конференції Американських Держав. Незважаючи на те, що Конвенція є міжамериканською, за відсутності будь-якого іншого міжнародного акту даної спрямованості, міжнародна спільнота саме її бере за основу визначення критеріїв держави.

Конвенція Монтевідео 1933 року закріплює чотири ознаки держави:

- 1) постійне населення,
- 2) визначена територія,
- 3) власний уряд,
- 4) здатність до підтримання відносин з іншими державами [3, с. 3].

Також згадана Конвенція своїм текстом продукує ще ряд базових ознак сучасної держави, які окреслюють її сутність як утворення: політичне існування держави не залежить від її визнання іншими державами. У цій ознаці знаходить своє відображення право держави захищати свою цілісність, незалежність, територію, встановлювати закони та здійснювати правосуддя на своїй території.

Також, з Конвенції слідує, що всі держави рівні між собою, права одна одної порушенню не повинні піддаватись. Визнання держави, це, в першу чергу, визнання її суб'єктності з усіма правами та обов'язками, які випливають із цього статусу. Визнання держави є безумовним та невідкличним, проте може бути як прямим, так і мовчазним. Крім того, жодна держава не має права втручатися до внутрішніх або зовнішніх справ іншої держави.

Це фактичні ознаки держави, які сформувалися до ХХ ст. При цьому, вже в 60-х роках ХХ ст. стало зрозуміло, що критерії, викладенні в Конвенції Монтевідео 1933 року, не відповідають реаліям того часу, тим паче сучасним

реаліям. Так, Алжир у 1962 році було визнано незалежною державою, хоча він і не відповідав зазначеним у Конвенції критеріям, а незалежність Південної Родезії 1956 році визнано не було, попри те, що вона відповідала цим критеріям.

Поряд з міжнародним визнанням держави, важливим значення має *міжнародно-правова легітимність*. «Уряд Віші» у Франції був законним, але не легітимним, ані французи, ані міжнародна спільнота його не визнавала. Вторгнення Іраку до Кувейту у 1990 році розцінювалась міжнародним співтовариством як окупація, і навіть втрата державою Кувейт території не призводила до втрати нею державності. В 2003 році на референдумі в Сомаліленді 99% населення проголосувало за незалежність його від Сомалі. Проте, міжнародне співтовариство не визнало незалежність Сомаліленду та наполягало на суверенітеті, територіальній цілісності, єдності Сомалі. При цьому визнано незалежність Косово у 2010 році.

Де-факто, Тайвань за Конвенцією є незалежним, проте, звісно, міжнародне співтовариство найближчим часом не виступить проти принципу єдиного Китаю і незалежності Тайвань не отримає, попри те, що має всі ознаки незалежної держави. В квітні 2024 році Палестину визнали 139 держав із 193, а Генеральна асамблея ООН прийняла резолюцію яка розширює права Палестини в ООН та рекомендує переглянути питання про членство країни в ООН. При цьому, Палестина попри визнання володіє не всіма ознаками держави, проте, політичний аспект виявляється сильнішим, ніж реальний стан справ.

Отже, *державу фактично визначає політична доцільність, яка безпосередньо пов'язана з підтримкою сильних держав та ресурсним потенціалом і «право сильного» як здатність її до збройної протистояння, як з точки зору нападу, так і оборони.* З огляду на що у міжнародних відносинах використовується три основних режими визнання держави:

- De jure: визнання держави як юридичного суб'єкта міжнародного права з усіма впливаючими з цього правами та обов'язками;
- De facto: визнання фактичного існування держави без офіційного визнання її як юридичного суб'єкта міжнародного права;
- Ad hoc: тимчасове або часткове визнання держави, яке може бути обумовлено певними обставинами.

Таким чином, чітко прослідковується політичний контекст та прагматизм міжнародного співтовариства у питанні визначення критеріїв держави та її міжнародного визнання, що є неефективним та небезпечним, створює міжнародну політичну нестабільність. Фактично слід говорити, що наявність у певного суспільно-політичного утворення ознак держави не свідчить, про реальну здатність стати повноцінним міжнародним суб'єктом, внаслідок чого виникає питання щодо доцільності тоді інституту ознак держави та необхідності докладання міжнародним товариством зусиль на подолання «права сильного» в архітектурі міжнародного ладу, адже саме це є основним аргументом на створення нових державних утворень. Звісно міжнародна конфігурація сил дещо складніша за своєю ієрархічністю, однак стан речей, за яких теорія держави занадто далека від практики, є неприпустимим.

3.2. Еволюційна зміна моделі держави: наддержавні утворення як втрата державою монополії на управління державою

Суб'єктність держави в міжнародному праві наділяє її винятковою юрисдикцією над усіма фізичними та юридичними особами, які знаходяться в межах її території. Це означає, що держава має право застосовувати свої закони та норми на своїй території, а також вирішувати спори, що виникають між особами, які там перебувають. Держава володіє всіма необхідними інструментами та ресурсами для здійснення контролю над діяльністю своїх громадян і суспільних груп. Ці інструменти включають законодавчу,

виконавчу та судову гілки влади, а також силові структури. Крім того, держава може використовувати дипломатичні канали для регулювання своїх стосунків з іншими державами та міжнародними організаціями. Важливо зазначити, що держава має значно більший потенціал впливу порівняно з іншими суб'єктами міжнародного права. Це зумовлено тим, що вона володіє розгалуженими зовнішніми інституціями, такими як дипломатичні представництва та розвідувальні служби, а також може використовувати воєнну силу.

Після Другої світової війни міжнародна спільнота функціонує в системі Постдамської конференції 1945 року та Паризьких мирних договорів 1947 року. В такій парадигмі нечувано швидко виникли трансформації післявоєнних національних держав. У 1949 році Рада Європи створює систему, засновану на правах людини та верховенстві права, що закріплена в його установчому статуті та конвенції з прав людини та основних свобод. Під час підписання Статуту Ради Європи Робером Шуманом вперше озвучено дискусійне питання про *наднаціональну демократію*, в 1951 році в Паризькому договорі про заснування Європейського об'єднання вугілля та сталі вперше згадується термін «*наднаціональний*».

Суть та філософія держави як категорії зазнали сильних змін. Стало зрозуміло, що окрім історично визначених їй функцій та завдань, перед нею постали нові, на кшталт, екології, культури, інформатизації, безпеки у більш глобальному вимірі, що власне підштовхувало до більш тіснішого міжнародного співробітництва національних держав на основі спільних інтересів.

Визначення та трактування *поняття «інтерес»* мають значну вагу в теорії міжнародних відносин, адже воно розглядається як ключова основа, що пояснює логіку дій держав на міжнародній арені. Німецький філософ Георг Гегель підкреслював цю думку, стверджуючи, що «дії людей визначаються їхніми потребами, пристрастями, характерами та здібностями, а спонукальними мотивами в цій драмі слугують лише ці потреби, пристрасті та

інтереси, і саме вони відіграють головну роль» [46, с. 20]. Оскільки в теорії міжнародних відносин діяльність будь-яких організованих людських спільнот часто порівнюється з діяльністю людини, цілком логічно припустити, що вони також керуються певними інтересами, які спонукають їх до взаємодії на міжнародному рівні.

Глобалізація, інформатизація, політична турбулентність, анархізація порядку, фрагментарність поступово призвели до розуміння лідерами національних держав, що їх влада є не настільки ефективною, наскільки це потрібно, державу важко контролювати в територіальних її межах, стабільність її розвитку сильно залежить від політичних орієнтацій виборців, внаслідок чого, на догоду суспільству вони жертвують економічними показниками на користь швидкоплинного політичного капіталу окремої особи, тобто, корисний коефіцієнт держави невинно падає, особливо на фоні постіндустріального суспільства [45, с. 1].

Для ефективного виконання державами частини їх функцій виникла ідея делегування частини функцій, причому на двох рівнях: на наддержавний рівень та на локальний. Якщо локальний рівень більш зрозуміліший – децентралізація влади завжди покращувала рівень державного управління, то наднаціональний більш складний та ризикований.

На зміну ролі національної держави прийшли наддержавні утворення – політичні утворення, великі за територіальними розмірами та економічним потенціалом, конфедеративного типу, такі як Бенілюкс, Європейський Союз, і Меркосур. З них загально визнаним наднаціональним союзом є лише Європейський союз, з огляду на його глобальність інтеграційних процесів. Звісно у світі є ще кілька десятків утворень, які мають куди нижчий ступінь інтеграції і глобально їх інтегрованість не наднаціональна, а більш політична, побудована на прямій залежності однієї держави від іншої, як до прикладу, Співдружність Незалежних Держав.

Конфедеративні модель на світовій арені – це союз (об'єднання) незалежних держав, що виникають задля досягнення спільних цілей, на основі договору, зі збереженням суверенітету кожної з держав-учасниць та ознак держави (у тому числі із збереженням армії та податкової системи), з правом виходу із такого союзу у будь-який час. При цьому конфедеративними такі моделі взаємодії є досить умовними, той же Європейський Союз не відповідає визначенню конфедерації, проте, варто зазначити, що і поняття конфедерації є дещо застарілим та не відображає в повній мірі можливості конфедерації сучасного типу.

Власне головне завдання наднаціонального утворення – це спрощення існування (співіснування) у світі, де сильно розмиті кордони в епоху тотальної глобалізації та інформатизації, міграційної кризи, виникнення збройних конфліктів і осередків нестабільності поблизу кордонів невизначеності у відносинах з іншими центрами сили й майбутнього демократії [42, с.9].

Уніфікація та інтеграція економічних, соціальних, політико-правових процесів безальтернативно призводить до втрати кожною конкретною національною державою свого національно-державного суверенітету, оскільки зближення національних організмів інтенсифікує взаємодію на всіх рівнях – від локального до планетарного.

Внаслідок такої взаємодії формуються розгалужені транснаціональні мережі зв'язків та відносин, що дають змогу різним соціальним акторам самостійно інтегруватися у світовий простір, створюючи нові спільноти, канали комунікації та інститути. Це призводить до втрати сучасною державою монополії на інтеграцію та представлення інтересів великих спільнот. Локус управлінської діяльності кардинально розширюється, акценти зміщуються з національного рівня на наднаціональний та субнаціональний [43, с. 29].

Істотною рисою сучасних глобальних трансформацій є еволюція систем та механізмів влади, що веде до формування нових організаційно-

функціональних структур державного управління. Наразі чітко визначити та окреслити термінологією ці структури є складним завданням.

Вплив глобальних процесів на організаційно-управлінські системи держави є значним, що призводить до кардинальних змін не лише у владних механізмах, але й у всій системі координат її існування. Роль, структура, функції та авторитет держави переосмислюються в умовах перетину таких мегатрендів, як глобалізація, регіоналізація та локалізація.

Зростання впливу та авторитету наднаціональних структур дало поштовх до нового етапу в державному управлінні. Цей етап характеризується відходом від традиційної монополії уряду на надання суспільних послуг. Замість цього держава бере на себе роль організатора, координуючи діяльність різноманітних недержавних акторів, які безпосередньо надають послуги населенню.

Цей процес призводить до формування складної системи "тристороннього врядування", де владні повноваження поділені між органами державної влади, приватними компаніями, корпораціями, неурядовими організаціями та органами місцевого самоврядування. В основі цих революційних змін лежить перехід до "непрямих" методів і інструментів вирішення суспільних проблем, таких як контракти, позики, позикові гарантії, субсидії та ваучери. Довіра до мереж неурядових акторів значно зросла, і тепер на них покладається відповідальність за реалізацію державних програм та надання фінансованих державою послуг для досягнення поставлених державою цілей.

Вплив глобалізації на системи та механізми влади призвів до їх структурної трансформації, оголивши недоліки традиційної адміністративно-бюрократичної моделі державного управління. Зростаючий тиск глобалізаційних факторів змушує уряди вдаватись до пошуку альтернативних методів управління, які б відповідали новим реаліям світової системи. Відповіддю на сучасні виклики стала поява нових теоретичних та практичних моделей державного управління, таких як «нове державне управління», теорія

«суспільно-політичних мереж» та концепція нового способу управління «врядування».

Публічне державне управління почало сприйматись національними урядами як практика координації діяльності всіх суспільних інститутів (державних, приватних, громадських та міжнародних) на всіх рівнях на принципах рівноправної участі, комунікаційної прозорості, широкої дискусії та консенсусу. Учасники, які здійснюють управління наднаціональних утворень мають спільні завдання, обмінюються власними ресурсами і не переслідують приватних інтересів та орієнтуються на дотримання балансу інтересів усіх учасників управлінського процесу та досягнення загального блага при ухваленні політико-управлінських рішень, запроваджуються нові форми та процедури взаємопідзвітності урядів, бізнес-асоціацій та громадських секторів.

Далеко не всі країни можуть собі дозволити такий ступінь інтеграції державного та економічного сектору, правової системи та такий рівень порядкування державної національної політики та інтересів наднаціональним. Прикладом такої неможливості стало Сполучене королівство Великої Британії та Північної Ірландії. Сполучене королівство Великої Британії та Північної Ірландії з самого початку вступу до Європейського Союзу перебувало на особливих умовах: відмова від переходу на спільну грошову одиницю для членів Європейського Союзу, відмова від Шенгенської угоди, відмова від ратифікації Хартії про основні права громадян ЄС, відмова уніфікувати законодавство у сфері внутрішньої безпеки і юстиції за Лісабонською угодою 2007 року, що взагалі прямо суперечить Копенгагенським критеріям 1993 року – вимозі адаптувати законодавство країни до *acquis communautaire*.

Загалом британське суспільство майже порівну ділилось на тих, хто не розумів концепцію членства Британії в Європейському Союзі та тих, хто підтримував таке членство. Референдумом у 1975 року населення все ж проголосувало за членства Британії в європейських спільнотах, на

референдумі у 2016 році думка населення з перевагою у 51, 9% переважила за вихід Британії з Європейського Союзу. «Брекзїт» точно увійде в нову історію, як неординарна подія. На даний час, навіть на прикладі Британії, все ж важко говорити про переваги та недоліки існування держави в контексті наднаціональних утворень та без них.

Очевидним є те, що наднаціональні утворення все ж не допускать більше членства на особливих умовах, оскільки, воно суперечить суті наднаціонального утворення. Проте, на даний час Європейський Союз має проблеми з імплементацією законодавства Союзу державами учасниками, як от політика польського уряду, щодо базових прав людини, яка не знаходить свого відображення в польських законодавчих актах, навіть під тиском Європейського Союзу.

Участь держави у такому утворенні все ж безальтернативно матиме наслідки у вигляді переваги наднаціональних інтересів національним інтересам держави. Проте, такі недоліки з надлишком компенсуються іншими перевагами як от стабільністю ринку чи постійними інвестиціями.

Загалом, треба визначити, що *наднаціональні утворення існують до тих пір поки їх існування приносить користь національним урядам*, як тільки це перестане працювати така модель стосунків знову зазнає трансформацій. Говорити в такому контексті про відмирання національної держави теж не правильно [7, с. 33].

На даний час світ ще живе у концепції національної держави і найближчим часом ця тенденція, скоріше, не зміниться. Військові конфлікти, які існують і ті, небезпека виникнення яких в найближчому майбутньому є більш ніж очевидно, лише сприятимуть зміцненню концепту національної держави. Навіть зараз на противагу різним лівим рухам, які активно представлені у громадському житті та мають сильний вплив на зовнішню міжнародну політику, посилюється роль правих сил в урядах та парламентах національних

держав, а отже, зберігається превалювання національних інтересів перед будь-якими іншими, принаймні запит від населення очевидно такий.

Крім того, криза мігрантів, поєднана із ісламізацією Західної Європи, також сприятиме зміцненню правих політичних сил і як з цим буде справлятися світова спільнота наразі неочевидно.

Глобалізація стимулює створення інтеграційних об'єднань та союзів у всіх регіонах світу, які з часом трансформуються в економічні, політичні та військові структури. *Національні держави поступово втрачають здатність самостійно вирішувати складні економічні, соціальні, екологічні, науково-технічні, політичні та інші проблеми.* Це змушує їх об'єднувати свої зусилля з зусиллями інших, передусім сусідніх країн. В умовах сучасної глобалізації з'явилися та розвинулися нові суб'єкти соціально-економічної діяльності – міжнародні організації. Це об'єднання держав, установ та фізичних осіб, які спільно реалізують програму або мету на основі певних правил та процедур, а їх діяльність виходить за межі національних кордонів.

3.3. Проблема ідентифікації держави в контексті трансформації основних її ознак в умовах сучасного світового ладу

Попри всю складність розуміння та визначення ознак держави як організованого, самостійного та незалежного утворення більш складним та неоднозначним є питання ідентифікації держави в контексті трансформації основних її ознак в умовах сучасного світового ладу, у тому числі *ідентифікації як держави самої себе у світі, так і ідентифікації населення держави з самою державою.* Ідентичність виступала з самого початку становлення суспільства основою соціального розвитку, спочатку це була ідентичність етнічна, згодом релігійна.

Сучасна епоха характеризується деструкцією багатьох організацій, втратою довіри до політичних та соціальних інституцій, занепадом масштабних

суспільних рухів та мінливістю культурних проявів. В таких умовах ідентичність стає не лише ключовим, але й часом єдиним джерелом сенсу та самоусвідомлення.

Внаслідок цього, поняття ідентичності наразі розглядається як одна з найдинамічніших категорій в антропології міжнародних відносин. Її використовують для опису суспільств як відносно стійких, тотожних самим собі цілісностей. Ідентичність не є вродженою властивістю індивіду чи групи, а радше формується та закріплюється (або перевизначається, трансформується) в процесі соціальної взаємодії [32, с. 10]. Тому проблема ідентичності значно актуалізувалася з початком епохи постмодерну.

Сутність сучасної ідентичності полягає не в тому, щоб створювати її з окремих фрагментів соціального світу та відтворювати нові форми соціальності. Натомість, вона формується як об'ємна, багатовимірна система, динамічний, «мережевий» простір інтерсуб'єктивних зв'язків. Цей простір стає формою існування постмодерної ідентичності в епоху глобалізації.

Поняття зовнішньополітичної ідентичності відображає два суперечливі процеси: з одного боку, груповий порядок дій стає більш індивідуалізованим, а з іншого боку, підтримуються колективно схвалені правила поведінки, продиктовані державою.

Формування соціуму ґрунтується на свідомій взаємодії реальних індивідів. У цьому процесі держава відіграє важливу роль, трансформуючи ставлення людей до внутрішньодержавних та закордонних подій. Також вона прагне скоординувати власну позицію з позицією населення. *Зовнішньополітична ідентичність держави* стає ключовим фактором при виборі історичного шляху розвитку соціуму. Її можна розглядати як результат минулого досвіду та одночасно як орієнтир для майбутнього.

Суспільство та держава еволюціонують в єдиному просторово-часовому континуумі, створюючи власну історію та формуючи унікальні ідентичності.

Проте, цю історію творить, перш за все, людина, чия ідентичність за своєю суттю множинна.

Індивід, як елемент, що формує соціум, може бути проаналізований за допомогою категорій «загальне – особливе – одиничне». Це дозволяє розглядати його як єдність трьох рівнів:

- людство в цілому та загальнолюдські риси, притаманні кожному індивіду;
- специфічна спільність людей (расова, національна, класова, конфесійна, професійна, статева, вікова тощо) та проявлення її особливостей у конкретних індивідах;
- окрема людина в унікальності свого реального існування [21, с. 31].

Трирівнева структура, що описує індивіда як частину людства, члена певної групи та унікальну особистість, ймовірно, є однією з найважливіших універсалій буття і самосвідомості людини. Ці рівні існують як об'єктивна реальність. Людство пов'язане генетичною та екзистенційною єдністю. Окрім цього, для його сучасного розвитку стає дедалі важливішою соціально-економічна єдність. Генетична, екологічна, економічна та культурна спільність людства по-різному проявляється в різних історичних епохах, а також по-різному усвідомлюється людьми однієї епохи.

Визначення ідентичності суспільства держави ґрунтується на відповідності норм та поведінкових моделей, встановлених державою, уявленням про них її громадян. Ці норми та моделі повинні сприйматися як універсальні, тобто однакові для всіх членів суспільства. В основі такої відповідності лежать психологічні та духовні фактори. Адже ідентичність завжди ґрунтується на *усвідомленні людиною своєї приналежності до певної групи*, на відчутті легітимності свого існування в рамках певного соціально-культурного простору або символічного універсуму культури [19, с. 14].

Ідентичність формується під впливом двох типів типізації: зовнішньої та внутрішньої. Зовнішня типізація полягає у віднесенні індивідів до певної соціальної групи. Це відбувається під впливом оточення, яке наділяє людей

певними характеристиками та очікуваннями. Внутрішня типізація – це суб'єктивне переживання та інтерпретація людиною того, як її бачать інші. Вона не завжди збігається з зовнішньою типізацією, адже люди можуть по різному сприймати та інтерпретувати те, що їм говорять та як до них ставляться.

Соціальна (колективна) ідентичність населення стає складовою частиною «Я»-концепції держави. Ця концепція формується на основі знання індивіда про свою приналежність до певного народу та емоційного переживання цінностей, які йому притаманні [19, с. 5].

Зовнішньополітична ідентичність держави є відображенням *прагнення суспільства до самоідентифікації. Це прагнення може призвести до зіткнення з різними зовнішніми суб'єктами, які пропонують власні версії ідентичності даної держави.* Зовнішньополітичні ідентичності не є статичними. Вони постійно еволюціонують під впливом різних факторів, таких як співвідношення сил у суспільстві, вага та вплив різних груп, які виражають цю ідентичність.

У сучасному світі, де глобалізація стирає жорсткі кордони між різними спільнотами, а політика культурного різноманіття набирає обертів, доречніше говорити про *«гібридність» соціальних ідентичностей.* Це визнає існування й багатство культурних відмінностей, не заперечуючи при цьому й можливість гомогенних ідентичностей.

Створення зовнішньополітичної ідентичності держави – це складний процес, який ґрунтується на дискурсі. Цей процес передбачає створення простору для діалогу та визнання різних точок зору. Він також легітимізує існування «уявних спільнот», які поділяють спільну ідентичність та формують соціальну основу для держави.

Складність визначення ідентичності епохи переходу від модерну до постмодерну обумовлена зростанням дисбалансу в соціальних структурах та посиленням невизначеності. Ці характеристики притаманні значущим

суспільним процесам у цей період. В епоху модерну люди формували громадський порядок відповідно до потреб соціуму в цілому. Натомість, в епоху постмодерну домінує *ідея нестабільності*.

Невизначеність епохи переходу від модерну до постмодерну пов'язана з *відсутністю чітко визначених ідеалів і цілей суспільства*. Це обумовлено зростанням невизначеності та нездатністю традиційних методів і прийомів впоратися з нею. *Криза раціональної свідомості*, або «нездатність діяти раціонально і адекватно реагувати на вимоги життя», стає характерною рисою цього періоду. Це породжує численні загрози, яким людству складно протистояти через їхню неосмисленість [46, с. 30].

Сучасна ідентичність не ґрунтується на окремих фрагментах соціального світу, а являє собою складну, багатовимірну систему. Це динамічний *«мережевий» простір інтерсуб'єктивних зв'язків*, який визначає існування постмодерної ідентичності в епоху глобалізації. Визнання такої ідентичності не залежить від її соціального санкціонування.

Різноманіття та складність сучасних ідентичностей роблять їх визнання складним завданням. Це потребує індивідуального підходу в різних інституційних та інтеракційних контекстах. В умовах глобалізації проблема визнання зовнішньополітичної ідентичності держави іншими акторами стає все більш актуальною. Це призводить до виникнення *«політики ідентичності»*, яка має всі характерні риси політичної діяльності [33, с. 39].

В епоху глобальних трансформацій політика ідентичності використовується органами державної влади не лише стосовно окремих соціальних груп. Це стосується і суспільства в цілому, адже воно змушене конструювати свою ідентичність в умовах стрімких змін та нових світових тенденцій. Завдяки політиці ідентичності держава прагне сформувати уявлення про свою ідентичність як всередині країни, так і на міжнародній арені. Проте важливо пам'ятати, що ідентичність будь-якої спільноти, в тому числі й держави, – це постійний процес, який може змінюватися під впливом

різних факторів. Роль держави полягає в тому, щоб запропоновані нею характеристики сприймалися суспільством. Це не просте завдання, адже не існує «зразкових» носіїв ідентичності. Бути членом певної соціальної групи означає постійно проектувати себе, формувати свою ідентичність [36, с. 12].

Згідно з концептуальною теорією ідентичності Т. Хопфа [2], соціальні ідентичності в певних умовах можна розглядати як комплекси значень та системи інтерпретацій. Володіння соціальною ідентичністю передбачає життя та дії відповідно до певної системи норм. Ці норми ґрунтуються на інтерпретативних здібностях акторів у рамках конкретних суспільств. Як зазначає Л. Фоллерс, найсерйозніші проблеми у взаємодії соціумів і держав сьогодні часто пов'язані не з економікою, політикою чи обороною, а з нематеріальними, символічними елементами. Дійсно, всі успішні держави в процесі свого розвитку використовують набір ключових символів, які слугують для їхнього населення своєрідними «орієнтирами» та «маркерами ідентичності» [17, с. 130].

Державні символи сприяють лояльності до влади, формують відчуття гідності та самоповаги суспільства як єдиного цілого, а також створюють етичну основу для участі громадян у функціонуванні соціальних, політичних та економічних інституцій. Тому будь-яке суспільство і держава повинні свідомо або несвідомо визначити, які символи використовуватимуть для самоідентифікації як на індивідуальному рівні, так і в рамках міжнародних політичних відносин.

Про наявність міцного соціального базису в державі можна судити за такими параметрами:

- національно-державні та культурні атрибути, а також об'єктивна символіка, що підкреслює цілісність (культурну, територіальну, економічну);
- свідомо ідентифікація індивідів з державою, їхнє суб'єктивне ставлення до неї, ціннісні орієнтації.

Кожний громадянин має взаємодіяти з державою та відчувати свою причетність до формування її зовнішньополітичної ідентичності. Це відбувається на двох рівнях:

- об'єктивно: коли людина визнає себе частиною певної спільноти та культури;
- суб'єктивно: коли людина усвідомлює свою належність до конкретної держави та відчуває відповідальність за її майбутнє.

Зовнішньополітична ідентичність держави тісно пов'язана з поняттям долі (історії). Це групова ідентифікація з певною послідовністю історичних подій, які трактуються як логічний ланцюжок взаємопов'язаних явищ, а також як містична зумовленість. Історія держави, як і особиста біографія, може бути представлена як сухий перелік фактів або ж як захоплива розповідь. Множинність форм *опису долі держави* свідчить про багатогранність її зовнішньополітичної ідентичності. Зовнішньополітична ідентичність держави, як і особистісна, є неоднозначною, але такою ж реальною.

Ідентичність держави багатогранна і не може бути повністю вичерпана. Вона ґрунтується на множині аспектів особистості та суспільства, які формують *«ідентифікаційне ядро»* – *ключові моменти історії, що стають символами*. Це ядро може містити суперечливі елементи: перемоги, поразки, прояви неоднозначності народного духу. В залежності від історичного періоду, акцент може зміщуватися на силу або слабкість держави.

Отже, ключовими факторами, які впливають на формування зовнішньополітичної ідентичності держави, є:

- історична територія та правовий статус: ці аспекти визначають межі держави, її суверенітет та цілісність;
- спільна мова: мова об'єднує людей, роблячи їх носіями спільної культури, цінностей та ідентичності;
- загальнонаціональна економіка: взаємопов'язана економічна система сприяє єднанню та спільним інтересам громадян;

- спільна релігія: відображає спільні духовні цінності та світогляд більшості населення;
- загальні міфи та історична пам'ять: формують уявлення про походження, героїчне минуле та спільну долю народу;
- загальна масова культура: об'єднує людей через спільні цінності, естетичні вподобання та культурні практики;
- загальні закони та обов'язки: створюють правове поле, яке гарантує рівні права та обов'язки для всіх членів суспільства.

Існування *«політичної нації»* відрізняється від *«культурної нації»*. «Політична нація» ґрунтується на спільному політичному житті, єдиному правовому полі та спільній політичній спільноті. «Культурна нація» об'єднується спільністю культури, мови та релігії. Розмежування цих двох типів націй є умовним. У сучасному світі реальні суспільства формуються на основі їх поєднання. Для конструювання зовнішньополітичної ідентичності держави важливі не лише об'єктивні, а й суб'єктивні фактори.

Характер, традиції та звичаї народу – це втілення його духовного досвіду, яке пронизує всі аспекти життя. Їх формування значною мірою залежить від природних умов та географічного середовища, де проживає народ. Саме ці фактори визначають життєві традиції, звичаї, звички та характер людей.

Важливим є розуміння *національно-правової ідентичності* як стану суспільної правосвідомості, який конструюється з наступних когерентних елементів:

- 1) відношення до минулого, яке знаходить своє вираження через конституційно-правову традицію (*«історія формує ідентичність»*);
- 2) актуальної політико-правової та соціальної диспозиції (*«сучасність формує ідентичність»*);
- 3) цілей та намірів побудови легітимного правопорядку (*«майбутнє формує ідентичність»*).

Зовнішньополітична ідентичність держави, як складна політико-соціальна конструкція, формується в процесі осмислення суспільством історичного досвіду, поточної ситуації та перспектив розвитку. В основі цього процесу лежить національно-правова ідентичність, яка виражає самоусвідомлення нації як повноцінного суб'єкта права, що ґрунтується на правових традиціях, державотворчій практиці та цивілізаційних орієнтирах. Актуальність національно-правової ідентичності у сучасному світі підкреслює поняття народного (національного) суверенітету, який знаходить своє формальне втілення у суверенітеті держави. Національна конституційна держава слугує оптимальною формою вираження народного суверенітету. Проте, існування такої держави неможливе без почуття патріотизму та національної гідності, які тісно взаємопов'язані. Ці поняття передбачають любов до своєї держави, повагу до її символів та готовність до її захисту у разі загрози.

ВИСНОВКИ

В даній роботі досліджено ідею державності як філософську проблему. Провівши дослідження на зазначену тему, виконаного на основі аналізу філософських та соціально-політичних концепцій, осмислення джерел з філософії, соціології та політології можна сформулювати ряд висновків, які будуть логічним завершенням проведеного дослідження:

1. Проаналізовано сутність концепції «ідеальної держави» Платона. Визначено концепцію ідеальної справедливої держави та узагальнено види недосконалих держав, аналізуючи їх недоліки і причини виникнення. Проаналізовано поняття справедливості, яка лежить в основі «ідеальної держави» Платона. Визначено, які саме ідеї філософа, щодо державного устрою є беззаперечними досягненнями Платона в політико-правовій думці, а які стали об'єктом критики та підставою для розвитку ідей протототалітаризму.

2. Надано характеристику поняттю державності за Аристотелем. Означено, зміст досконалого, ідеального життя суспільства за Аристотелем, який вбачає його у постійному намаганні досягти ідеалу, обґрунтовуючи при цьому неможливість його досягнення людиною. З'ясовано, що за Аристотелем ідеалу існування держави можна досягти лише через конституційне правління. Проаналізовано особливості конституційного правління Аристотеля у політії.

3. Охарактеризовано теократичну сутність державності у світогляді Аврелія Августина (Блаженного). Визначено теологічну сутність держави за Августином Блаженным, її основні риси та завдання. Окреслено ідею постійної присутності Бога у світі, суспільстві, державі та його участі в історичних подіях і долі окремої людини. Проаналізовано значущість теологічних ідей Августина Аврелія в історичному контексті, які були близькі до договірної концепції утворення держави.

4. Досліджено критику теологічного підходу до розуміння концепту держави у політичних трактатах Вільяма Оккама. Визначено фактичне

зародження В. Оккамом ідеї світської держави, його бачення свободи та влади в контексті релігії та держави. Виокремлено критичні моменти ідей теологічного підходу до бачення держави Августина Блаженного.

5. Надано змістовну характеристику змін підходу до розуміння терміну «держава» на основі праць Нікколо Макіавеллі, Томаса Гоббса, Жана Бодена та Джона Локка. Розкрито етапи зародження нового бачення та розуміння держави, проаналізовано та розкрито поняття: «*stato*» (держава) Н. Макіавеллі як легалізоване державною насильство та служіння державі, взаємозв'язок природного права людини та антидемократичної держави Т. Гоббса, теорію суверенітету Жана Бодена та ідею суспільного договору Джона Локка як еволюційні перетворення ідеї державності в царині філософського світосприйняття.

6. Досліджено уявлення про ідеальну державу з точки зору утопічного соціалізму в творчих доробках Томаса Мора («Утопія») та Томазо Кампанелли («Місто сонця»). Проаналізовано зародження протосоціалізму, в основі якого лежать радикальні, «прості», але всеохоплюючі перетворення усталеного ладу на основі християнських ідей рівності, але без конкретики їх реалізації на практиці за наявного суспільного розвитку. Охарактеризовано проекти суспільно-державних перетворень Т. Мора та Т. Кампанелли, що покликані забезпечити соціальну рівність, справедливість і свободу окремої людини. Виокремлено позитивні та негативні сторони утопічного соціалізму як філософської концепції та його значення в розвитку ідей державності.

7. З'ясовано підходи до розуміння сутності держави крізь призму марксистської теорії через концепт відмирання держави як соціального інституту. Проаналізовано бачення К. Маркса та Ф. Енгельса матеріалістичного розуміння історії, теорії додаткової вартості, політичної концепції диктатури пролетаріату та заміну капіталістичного ладу на новий комуністичний лад. Окреслено нове розуміння держави як продукту

матеріальних відносин, що в кінцевому результаті має призвести до трансформації держави у бездержавну суспільну формацію

8. Надано характеристику поняттю, сутності та ознакам сучасної держави. Визначено, що сучасне поняття держави, хоча й ґрунтується на доктринальних засадах попередніх філософських концепцій, але зазнало суттєвих трансформаційних змін. Проаналізовано складнощі визначення ознак сучасної держави та неоднорідність теоретичних підходів до поняття сучасної держави.

9. Досліджено еволюційну зміну моделі держави через посилення значущості наддержавних утворень та втрати державою монополії на управління суспільством. Надано характеристику проблемам співвідношення розподілу сфер впливу між державою та наддержавними утвореннями. Визначено основну особливість сучасної держави – втрату монополії на управління її ж суспільством та окреслено наслідки та перспективи подальшого розвитку сучасної держави в концепті втрати такої монополії.

10. Окреслено проблеми ідентифікації держави в контексті трансформації її основних ознак в умовах сучасного світового ладу. Визначено, що поняття ідентифікації держави може розглядатись як внутрішнє, так і зовнішнє усвідомлення (розуміння) сучасної держави. Досліджено категоріальний апарат, який можна розцінювати як такий, що дозволяє ідентифікувати сучасну державу. Проаналізовано проблеми та перспективи розвитку ідентифікації сучасних держав і вплив ідентифікації на процеси утворення нових потенційних державних утворень.

Філософський аналіз концепцій держави з давнини до сьогодні з виявленням цінних та позитивних ідей цих концепцій є важливим для удосконалення сучасної держави та попередження можливих ризиків, що несуть в собі загрозу для її існування в умовах сучасної конфігурації світового ладу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Boehner Ph. Ockham's Political Ideas. *The Review of Politics*. 1943. Vol. 5. №. 4. P. 462–487. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2009_50_24 (дата звернення: 10.06.2024).
2. Hopf, Ted. *Social Construction of International Politics: Identities and Foreign Policies, Moscow, 1955 and 1999*. Ithaca: Cornell University Press, 2002.
3. Montevideo Convention on the Rights and Duties of States. 1933. P. 12–26. URL: <https://www.jus.uio.no/english/services/library/treaties/01/102/rights-duties-states.xml> (дата звернення: 10.06.2024).
4. Motyl A., Schnitzer A. *Nations in Transit 2004. Democratization in East Central Europe and Eurasia*. New York : Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2004.
5. Pollock F. The History of the Law of Nature : A Preliminary Study. *Journal of the Society of Comparative Legislation*. 1900. Vol. 2. №. 3. P. 418–433.
6. Rawls, John. The Law of Peoples: Shute S., Hurley S. On Human Rights. *The Oxford Amnesty Lectures*. N.Y., 1993. P. 41–82.
7. Christopher Pierson. *The Modern State*. 2004. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2005_25_33 (дата звернення: 10.06.2024).
8. William of Ockham. A Short Discourse on the Tyrannical Government Over Things Divine and Human. *Cambridge University Press*. 1992.
9. Августин Блаженный. О граде Божьем. *Православная энциклопедия «Азбука веры»*. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Avrelij_Avgustin/o-grade-bozhem/22_17 (дата звернення: 10.06.2024).
10. Андрущенко В.П. *Історія соціальної філософії: (Західноєвропейський контекст)*. К.: Тандем. 2000. 416 с.
11. Арістотель. *Політика*. URL: <http://izbornyk.org.ua/aristotle/arist02.htm> (дата звернення: 10.06.2024).

12. Бабкін В., Усенко Б. *Нарис історії розвитку загальної теорії держави і права, філософії та енциклопедії права. Антологія української юридичної думки*. Т. 1. К. 2002. 671 с.

13. Бем-Баверк, Ойген. *Избранные труды о ценности, проценте и капитале*. М.: Эксмо, 2009. 912 с.

14. Боден Ж. *Шесть книг о республике*. URL: https://www.academia.edu/35128573/%D0%96%D0%B0%D0%BD_%D0%91%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BD_%D0%A8%D0%B5%D1%81%D1%82%D1%8C_%D0%BA%D0%BD%D0%B8%D0%B3_%D0%BE_%D0%B3%D0%BE%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5_%D0%9A%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B0_VI_%D0%93%D0%B%D0%B0%D0%B2%D0%B0 (дата звернення: 10.06.2024).

15. Бостан С. К. Філософія держави. *Велика українська юридична енциклопедія*. Т. 2 Х.: Право, 2017. С. 901–905.

16. Гегель Г. В. Ф. *Сочинения. В 14 т. Т. 8. Философия истории* / пер. А. М. Водена. М.-Л.: Соцэкгиз, 1935. 468 с.

17. Демель К. История и идентичность: итоги семинара. *Социальные и гуманитарные науки. Реферативный журнал ИНИОН РАН*. 1996. № 1. С. 128–131.

18. Джураєва О.О. Герменевтичний підхід до визначення поняття сучасної держави. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 50. С. 142–146. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2009_50_24 (дата звернення: 10.06.2024).

19. Джураєва О.О. Класифікація функцій сучасної держави. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 25. С. 140–145. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2009_50_24 (дата звернення: 10.06.2024).

20. Долгов К. М. *Гуманізм, відродження і політична філософія Ніколо Макіавеллі*. К., 1982.

21. Жук Н.А. Проблема идентификации государства в свете трансформации основных его признаков в условиях современного миропорядка. *Вісник*

Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право». 2015. № 1151. Вип. 19. С. 25–29. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIPR_2015_1151_19_7 (дата звернення: 10.06.2024).

22. Брагіна Л.М. *История культуры стран Западной Европы в эпоху Возрождения*. М.: Издательство Юрайт, 2018. 414 с.

23. *Исторія економічних учень*. За ред. В.Д. Базилевича. К.: Знання, 2006. Ч. 2. 575 с.

24. Козинець О. Г. «Державець» Н. Макіавеллі – практичне керівництво побудови держави. *Актуальні проблеми юридичної науки та практики*. 2019. № 1 (5). С. 24–29.

25. Курченко Л.М. У полоні Арістотелевої філософії статей: відголоски мізогінічних античних поглядів у сучасному суспільно–політичному дискурсі. *Міждисциплінарний дискурс у дослідженні феномену соціального: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. Інтернет конф.* КНЕУ. Київ. 2019. С. 14–16. URL: https://kneu.edu.ua/userfiles/fupstap/19-5520_EV-e1_zbD196rnik.pdf (дата звернення: 10.06.2024).

26. Лангевіше Д. *Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі*: пер. з нім. О. Логвиненко; ред. В. Єрмоленко. Київ : К.І.С., 2008. 240 с.

27. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского: сочинения. Т. 2. М. : Мысль, 1991. 731 с.

28. Левин И.Д. *Суверенитет: монография*. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2003. 373 с.

29. Локк Д. *Опыты о законе природы*: Соч.: в 3 Т. М., 1988. 542 с.

30. Макіавеллі, Н. *Флорентійські хроніки; Державець*: пер. з іт. А. Перепаді. Харків : Фоліо, 2007. 511 с.

31. Маркс К. *Капитал*: Сочинения, 2-е изд. Т. 24. М.: Политиздат, 1974. 648 с.

32. Мехтиева Г. Задача современного национального государства и глобализация. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 87. С. 250–252. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2014_87_67 (дата звернення: 10.06.2024).

33. Мор Т., Кампанелла Т. *Утопія. Місто Сонця*: перекл. з лат.; вступ. слово Й. Кобова та Ю. Цимбалюк; передм. Й. Кобова. К.: Дніпро, 1988. 207 с.

34. Мортон А. Л. *Английская утопия*. М.: Иностранная литература, 1956. 278 с.

35. Оборотов Ю.М. Державна територія та державний простір: співвідношення понять. *Актуальні проблеми держави і права*. 2006. Вип. 29. С. 7–11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2006_29_2 (дата звернення: 10.06.2024).

36. Оборотов Ю.М. Поняття образу держави та його різновиди в умовах глобалізації. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. Вип. 21. С. 7–12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2003_21_2 (дата звернення: 10.06.2024).

37. Платон. *Держава*. К.: Основи. 2005. 576 с.

38. Рабінович П. М. *Основи теорії та філософії права*. Львів : Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.

39. Рафалович Н.В. Гуманістичні ідеї в творах Томаса Мора. *Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства : матеріали Всеукраїнської наукової конференції викладачів, аспірантів, співробітників та студентів*. Суми : СумДУ, 2015. С. 27–29.

40. Сиренко В.Ф. *Государство: демократическое, правовое, социальное. Очерки. Дискуссионные вопросы: монография*. Киев: Нац. акад. наук Украины, Ин-т государства и права им. В.М. Корецкого, 2013. 339 с.

41. Скакун О.Ф. *Теорія держави і права*. Харків : Консум, 2001. 656 с.

42. Тароєва В.В. Сучасна держава та принципи єдності і поділу влад. *Актуальні проблеми держави і права*. 2006. Вип. 29. С. 228–232 URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-6267.html> (дата звернення: 10.06.2024).

43. Филюк Г. М. *Конкуренція і монополія в епоху глобалізації: Монографія*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. Франка. 2009. 404 с.
44. Хабермас Ю. *Кантова ідея вечногo мира – из 200-летней исторической перспективы*. СПб., 2001. С. 277–332.
45. Чубко Т.П. Глобалізація: поняття, вплив на сучасні державу і право. *Форум права*. 2010. № 1. С. 396–405. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index (дата звернення: 10.06.2024).
46. Шадурский М. *Литературная утопия от Мора до Хаксли: Проблемы жанровой поэтики и семиосферы. Обретение острова*. М.: ЛКИ, 2007. 159 с.
47. Шляхтун П.П. *Політологія (теорія та історія політичної науки)*: К.: Либідь, 2009. 576 с. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-6267.html> (дата звернення: 10.06.2024).
48. Юрочкин М. А. К вопросу современного понимания категории государство в теории права и правоотношениях. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. № 6. С. 40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vprc_2016_ (дата звернення: 10.06.2024).